МЕЃУНАРОДЕН СЛАВЈАНСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
СВЕТИ НИКОЛЕ
РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

ФАКУЛТЕТ ЗА ПРАВНИ НАУКИ
СТУДИСКА ПРОГРАМА: КАЗНЕНО ПРАВО

МАГИСТЕРСКА РАБОТА

ПЕНОЛОГИЈА: ТРЕТМАН, СМЕСТУВАЊЕ, КАПАЦИТЕТ И АНАЛИЗА НА КАЗНЕНОПОПРАВНИТЕ УСТАНОВИ ВО МАКЕДОНИЈА

СТУДЕНТ: ФИЛИП СТОЈАНОВСКИ
БРОЈ НА ИНДЕКС: М247033
МЕНТОР: ПРОФЕСОР Д-Р ВАСКО СТАМЕВСКИ

Свети Николе, 2025

АПСТРАКТ

Овој труд претставува темелна анализа на третманот, сместувањето, капацитетите и организацијата на казненопоправните и истражните установи во Република Северна Македонија, со посебен осврт на нивното усогласување со домашните закони и меѓународните стандарди. Трудот ја истражува пенолошката логика што стои зад концептот на лишување од слобода, причините за долгогодишните структурни недостатоци и можностите за подобрување на затворскиот систем во насока на хуманост, ефикасност и намалување на рецидивизмот.

Предметот на истражувањето опфаќа детална анализа на состојбите во македонските пенитенцијарни установи врз основа на два клучни емпириски извори: „*Положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи во Македонија*“ (2014) и „*Ставовите на вработените за задачите и состојбите во пенитенцијарните установи*“ (2015), реализирани под раководство на проф. д-р Цане Т. Мојановски и тим од Факултетот за безбедност Скопје. Овие истражувања ги претставуваат најобемните студии во оваа област во државата и даваат прецизна слика за капацитетите, условите на сместување, третманските програми, организацијата на установите и перцепциите на осудените лица и персоналот.

Методолошкиот пристап се темели на комбинација од дескриптивна метода за преглед на теоретските и нормативните основи, компаративна метода за споредба на меѓународните и домашните стандарди, како и аналитичко-синтетичка метода за интерпретација на резултатите од емпириските истражувања. Посебен акцент е ставен на вторичните податоци добиени од споменатите истражувања, дополнети со извештаи на Европскиот комитет за спречување на тортура (CPT), Народниот правобранител и релевантни меѓународни документи.

Трудот открива значителна разлика меѓу законската рамка и реалноста во казненопоправните установи. Иако Република Северна Македонија формално ги прифаќа европските принципи на хуман третман и ресоцијализација, практичната реализација е значително ограничена. Истражувањето идентификува неколку критични системски предизвици: хронична пренатрупаност која ги надминува капацитетите за 20 - 50 %, застарена инфраструктура со објекти од 1950-тите и 1960-тите години, недоволна материјална инфраструктура која не ги исполнува

минималните европски стандарди за простор, хигиена и приватност, драматичен недостиг на стручен кадар особено психолози, педагози и социјални работници, ограничени програми за третман и ресоцијализација кои се реализираат спорадично или формално и слаба поврзаност меѓу затворскиот систем и заедницата.

Анализата на конкретните установи покажува значителни разлики во условите: КПД „Идризово“ и Скопскиот истражен затвор се идентификувани како најкритични установи со сериозни проблеми во сместувањето, хигиената и здравствената грижа. Истражните затвори функционираат под услови кои не ја рефлектираат процесната природа на притворот, туку создаваат услови речиси идентични со казненопоправните установи, што е спротивно на принципот на претпоставка на невиност.

Перцепциите на осудените лица покажуваат чувство на ограниченост, неизвесност и отсуство на реална перспектива за рехабилитација. Најголемиот дел од нив сметаат дека третманските програми или не постојат или се сведени на формални активности со минимално влијание врз нивното секојдневие. Од друга страна, персоналот работи во услови на висока одговорност и ниска институционална поддршка, без доволно обуки, ресурси или психолошка поддршка, што создава професионален замор и го намалува квалитетот на третманот.

Трудот ги разработува темелите на пенологијата, меѓународните правила за третман на затворени лица (Европските затворски правила, Мандела правила, Бангкок правила) и стандардите воспоставени од Обединетите нации и од Советот на Европа. Компаративната анализа со европските системи (Норвешка, Германија, Холандија) покажува дека успешните модели се оние што го третираат осуденото лице како личност со развојни потреби и потенцијал за промена, а не како „носител на ризик“.

Клучните наоди укажуваат на неопходноста од суштинска реформа која вклучува: инвестиции во инфраструктура и проширување на капацитетите, значително зголемување на третманскиот кадар и континуирана професионална обука, развој на структурирани програми за образование, работа, психолошка поддршка и третман на зависности, воведување системи за процена на ризик и индивидуализиран третман, подобрување на здравствената грижа и хигиенските услови, промовирање на алтернативни санкции за намалување на притисокот врз затворите и зајакнување на механизмите за надзор и транспарентност.

Трудот заклучува дека модернизацијата на пенитенцијарниот систем не е само техничко прашање, туку длабоко вкоренет проблем кој бара јасно дефинирана вредносна позиција дека човековото достоинство не смее да биде суспендирано ниту во услови на лишување од слобода. Реформите мора да започнат со препознавање дека рехабилитацијата не е привилегија, туку инвестиција во идната безбедност на целото општество. Само со комбинација од политичка волја, долгорочна стратегија, финансиска стабилност и стручна поддршка, македонскиот казненопоправен систем може да се приближи кон европските стандарди и да ја оствари својата суштинска цел: заштита на општеството преку хуман третман и успешна ресоцијализација.

Клучни зборови: казненопоправен систем, пенитенцијарни установи, третман на осудени лица, ресоцијализација, европски затворски стандарди, пренатрупаност, хуман третман, рецидивизам, пенолошка реформа.

СОДРЖИНА

АПСТРАКТ **2**

1 ВОВЕД **5**

1.1 Поставеност на темата **7**

1.2 Цели на истражувањето **8**

1.3 Методологија на истражувањето **10**

1.4 Теоретска рамка **11**

1.5 Структура на магистерскиот труд **12**

2 ТЕОРЕТСКО-ФИЛОЗОФСКИ ОСНОВИ НА ПЕНОЛОГИЈАТА **15**

2.1 Историски развој на казнувањето **15**

2.1.1 Антика 15

2.1.2 Среден век 16

2.1.3 Модерни системи 16

2.2 Концепт и дефинирање на пенологијата **17**

2.3 Казнена политика како научна дисциплина **19**

2.4 Цели на казната **22**

2.5 Модерни пенолошки теории **24**

2.6 Критика на современите пенолошки системи **27**

3 МЕЃУНАРОДНИ СТАНДАРДИ И КОМПАРАТИВНИ ПРАКТИКИ ВО ПЕНОЛОГИЈАТА **30**

3.1 Европски затворски правила (European Prison Rules EPR) **31**

3.2 Препораки на Советот на Европа **32**

3.3 Стандарди на Обединетите нации **35**

3.3.1 Мандела правила 36

3.3.2 Бангкок правила 38

3.4 Модели на третман во европските затворски системи 39

3.4.1 Компаративна анализа со македонскиот систем 42

3.4.2 Компаративна анализа 43

4 ПРАВНА И ИНСТИТУЦИОНАЛНА РАМКА НА КАЗНЕНОПОПРАВНИОТ СИСТЕМ ВО МАКЕДОНИЈА 48

4.1 Законодавна рамка 48

4.1.1 Кривичен законик 49

4.1.2 Закон за извршување санкции 50

4.1.3 Подзаконски акти 53

4.2 Организација на Управата за извршување санкции 55

4.3 Видови казненопоправни установи 58

4.3.1 Казненопоправни домови 59

4.3.2 Воспитно-поправни домови 60

4.3.3 Истражни затвори 60

4.4 Системски предизвици 61

5 ТРЕТМАН НА ОСУДЕНИ ЛИЦА 65

5.1 Концепт на третман 65

5.2 Психолошко и социјално-педагошко работење 67

5.3 Проценка на ризик и индивидуален третман 70

5.4 Програми за рехабилитација 73

5.4.1 Образование 74

5.4.2 Работна терапија 75

5.4.3 Спортски активности 75

5.4.4 Психотерапија 76

5.5 Улога на професионалниот кадар 77

5.6 Критичка анализа на примената на третман во Македонија 79

6 СМЕСТУВАЊЕ, КАПАЦИТЕТ И УСЛОВИ ВО ЗАТВОРИТЕ 83

6.1 Архитектонски и безбедносни стандарди 84

6.2 Проблеми со пренатрупаност 86

6.3 Хигиена, здравствена грижа и исхрана 88

6.4 Посети, комуникација и човекови права 91

6.5 Примерок од меѓународни практики за хумани услови 95

7 ИСТРАЖНИ ЗАТВОРИ ВО МАКЕДОНИЈА: СТРУКТУРА, ПРАКТИКИ И ПРОБЛЕМИ 98

7.1 Правен статус и цел 98

7.2 Организација и сместување 99

7.3 Посебен режим на задржување 101

7.4 Пристап на меѓународни организации (CPT, Народен правобранител) 103

7.5 Анализа на конкретни установи во Македонија 104

7.5.1 Скопје Шуто Оризари (Скопски истражен затвор) 104

7.5.2 Битола Истражен затвор 105

7.5.3 Прилеп Истражен затвор 106

7.5.4 Штип Истражен затвор 106

7.5.5 Тетово Истражен затвор 107

8 ПРАКТИЧЕН ДЕЛ: АНАЛИЗА НА КАЗНЕНОПОПРАВНИТЕ УСТАНОВИ ВО МАКЕДОНИЈА 109

8.1 Методологија на анализата 109

8.2 Анализа на капацитети 111

8.3 Анализа на сместување 112

8.4 Статус на персоналот и нивните ставови 113

8.5 Перцепција на осудените лица 115

8.6 Главни заклучоци од анализата 116

8.7 Клучни проблеми идентификувани од македонските истражувачи 118

9 ПРЕДИЗВИЦИ И МОЖНИ РЕФОРМИ НА ПЕНИТЕНЦИЈАРНИОТ СИСТЕМ 120

9.1 Потребата од модернизација 120

9.2 Можни реформи во третманот 121

9.3 Подобрување на кадровската структура 123

9.4 Европски пристапи како модел 125

10 Заклучок 127

11 Користена литература 130

1 ВОВЕД

Проблематиката на казненопоправниот систем претставува едно од најсложените подрачја во современата криминолошка и безбедносна наука. Прашањата поврзани со начинот на извршување на казните, условите во кои се сместени осудените лица, организацијата на пенитенцијарните установи, степенот на третман, како и општата цел на лишувањето од слобода, се од непосредно значење за секое општество што настојува да гради праведни и ефикасни институции. Во државите со транзициска историја, како што е Република Северна Македонија, трансформациите во општествениот систем неизбежно се одразуваат и врз затворската политика. Токму затоа анализата на состојбите во затворите не е само техничко или административно прашање, туку суштински дел од поширокаta дискусија за владеењето на правото, човековите права и социјалната стабилност. Во последните две децении, интересот за состојбите во македонските казненопоправни установи значително се зголеми. Постојаните извештаи на меѓународните организации, препораките на Советот на Европа, наодите на Народниот правобранител и резултатите од домашните истражувања укажуваат на низа системски предизвици. Тука спаѓаат пренатрупаноста, недоволната материјална инфраструктура, недостигот на стручен кадар, ограничените програми за третман и ресоцијализација и слабата поврзаност меѓу затворскиот систем и заедницата. Дополнително, динамиката на криминалитетот, социјалните промени, миграциите, економските фактори и новите видови криминогени ризици создаваат услови во кои традиционалните модели на организирање на затворите стануваат недоволни.

Пенологијата како научна дисциплина се развива токму од потребата да се разберат овие процеси и да се создадат стратегии што ќе можат да одговорат на современите предизвици. Таа не се ограничува само на анализа на казните, туку ја проучува целокупната организација на животот во затвор, психологијата на лишувањето од слобода, правната рамка, општествените последици од издржувањето на казната, но и можностите за реинтеграција на осудените лица. Денес, во европските системи доминира ставот дека затворските установи мора да функционираат не само како места каде што се изрекува санкцијата, туку и како институции кои активно придонесуваат за намалување на рецидивизмот и заштита на јавната безбедност. Во

тој контекст, особено значајни се истражувањата кои навлегуваат во реалните состојби во затворите, ги анализираат секојдневните практики и ги согледуваат односите меѓу припадниците на затворскиот персонал и осудените лица. Трудовите *„Положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи во Македонија“* (2014) и *„Ставовите на вработените за задачите и состојбите во пенитенцијарните установи“* (2015), реализирани под раководство на проф. д-р Цане Т. Мојановски и тим од Факултетот за безбедност Скопје, претставуваат најобемните емпириски истражувања во оваа област во државата. Тие даваат прецизна слика за капацитетите, условите на сместување, третманските програми, организацијата на установите и перцепциите на осудените лица и на персоналот. Преку нив може да се согледа не само актуелната состојба, туку и длабоките структурни проблеми кои влијаат врз начинот на функционирање на системот.

Предметот на овој магистерски труд е темелна анализа на третманот, сместувањето, капацитетите и организацијата на казненопоправните и на истражните установи во Република Северна Македонија, со посебен осврт на нивното усогласување со домашните закони и со меѓународните стандарди. Трудот ја истражува и пенолошката логика што стои зад концептот на лишување од слобода, причините за долгогодишните структурни недостатоци и можностите за подобрување на затворскиот систем во насока на хуманост, ефикасност и намалување на рецидивизмот. Целите на трудот се повеќеслојни. Прво, преку опширна теоретска анализа да се разработат темелите на пенологијата, меѓународните правила за третман на затворени лица и стандардите воспоставени од Обединетите нации и од Советот на Европа. Второ, да се направи детална прегледна анализа на правната и на институционалната рамка во Македонија, со нагласување на специфичните законски решенија и нивната практична примена. Трето, врз основа на достапните истражувања, да се изработи практичен преглед на состојбите во конкретните установи во државата. Четврто, да се идентификуваат клучните системски слабости и да се предложат насоки за реформа усогласени со современите европски практики. Трудот се темели на комбинација од неколку научни методи. Применета е дескриптивна метода за преглед на теоретските и нормативните основи, компаративна метода за споредба на меѓународните и домашните стандарди, како и аналитичко-синтетичка метода за интерпретација на резултатите од емпириските истражувања. Посебен акцент е ставен на вторичните податоци добиени од двете споменати

истражувања, бидејќи тие даваат детални информации за реалните услови во установите, што овозможува подлабоко разбирање на проблемските точки во функционирањето на системот.

Структурата на трудот е обликувана така што прво го обработува теоретскиот и филозофскиот развој на казнената политика, следува преглед на меѓународните стандарди и европските модели, потоа анализата на македонската правна рамка и институционална поставеност, а во подоцнежните поглавја се презентира опширна анализа на третманот, сместувањето и капацитетите во македонските установи. Трудот завршува со заокружена дискусија и препораки за реформи кои би можеле да придонесат за подобрување на хуманоста, безбедноста и функционалноста на затворскиот систем. Со оглед на чувствителната природа на оваа тематика и нејзината важност за општеството, ваквата анализа има за цел да придонесе кон поцелосно разбирање на улогата на казненопоправните установи и нивното место во системот на казнена правда. Истовремено, резултатите и заклучоците претставуваат основа за понатамошни научни и стручни дебати, како и за развој на политики за подобрување на условите во затворите и намалување на ризиците поврзани со рецидивизмот.

1.1 Поставеност на темата

Темата за положбата на осудените лица и функционирањето на казненопоправниот систем одамна ја надминува рамката на техничко или на правно прашање. Таа допира многу подлабоко до начинот на кој едно општество ги разбира човековото достоинство, правдата, казната и можноста за поправка. Со секое лице што влегува во затворската институција, не се санкционира само кривичното дело. Се отвора прашањето што понатаму се случува со човекот, што му е понудено, какви услови го опкружуваат и дали постои реална можност повторно да го изгради својот живот надвор од криминалниот круг. Поставеноста на оваа тема има длабоко значење, бидејќи затворите се местата каде што најјасно се гледа колку е навистина силен еден систем во односот кон најранливите групи, оние кои погрешиле, но остануваат дел од заедницата. Токму во затворските институции се огледува зрелоста на државата: дали казната се сфаќа само како изолација или како можност за промена; дали човекот зад решетките се гледа како непријател на општеството или како личност со потенцијал за поправка, која заслужува услови во склад со своето достоинство. Социјалниот

контекст во Македонија дополнително ја нагласува важноста на темава. Долгогодишните структурни предизвици пренатрупаноста, застарената инфраструктура, ограничените третмански програми, недостигот од стручни тимови и уште посилно, одредени пракси што не успеваат да ги следат современите европски стандарди ја создаваат сликата на систем кој се бори да балансира меѓу законските обврски и вистинските човечки потреби. Од ова произлегува и причината зошто прашањата за затворскиот третман, сместувањето и капацитетите се неизбежен дел од секоја сериозна научна анализа. Нивното проучување не служи само за статистички преглед на состојбите, туку за разбирање на длабоките процеси што влијаат врз безбедноста, социјалната правда и квалитетот на животот во заедницата. Затворот, иако е место на ограничување, треба да обезбеди можности за личен раст, за задоволување на основните човекови потреби и за постепена реинтеграција во општеството. Начинот на кој се организира животот во затворските установи, просторот, меѓучовечките односи, пристапот до здравствена и психолошка поддршка, третманот и образовните програми директно влијаат врз тоа каков човек ќе излезе од нив. Секоја слабост во системот директно се пренесува во заедницата преку повисоки стапки на рецидивизам и преку создавање на поригидни и поотпаднати индивидуи. Токму затоа изборот на оваа тема не произлегува само од академска заинтересираност. Тоа е обид да се разбере една комплексна и често занемарена реалност, да се согледаат проблемите низ човечка перспектива и да се понудат аргументирани насоки за подобрување. Затворскиот систем не може да се развива без научно истражување, а истражувањето не може да биде успешно ако не тргне од претпоставка дека секој човек, без разлика на својата грешка, носи достоинство што мора да биде зачувано.

1.2 Цели на истражувањето

Кога ја избрав оваа тема, мојата главна цел беше да навлезам подлабоко во реалноста на затворскиот систем кај нас и да ги разберам причините поради кои одредени состојби долго време остануваат непроменети. Иако во јавноста повремено се зборува за затворите, најчесто тоа се површни коментари, додека вистинското прашање е како тие установи функционираат одвнатре, што се случува со луѓето кои ги издржуваат казните и со оние кои секојдневно работат таму. Со ова истражување сакам да создадам појасна и попрецизна слика за тоа како изгледа третманот што им се нуди на осудените лица, во какви услови живеат, колку се оптоварени установите

и дали постојат реални можности за нивна ресоцијализација. Зад секој податок и секоја бројка стои човечка приказна и токму затоа целта ми е да ги разберам луѓето, не само институциите.

Една од моите клучни намери е да ги идентификувам слабостите во системот, но не со цел да се креира критика сама по себе, туку за да се утврди каде се јавуваат најголемите пречки за хуман третман, какво е влијанието на инфраструктурата, кадарот и организацијата, и што може да се направи за тие услови да се подобрат. Исто така, сакам да ја проверам и практичната примена на законските прописи. Во Македонија постојат јасно пропишани стандарди за извршување санкции, но прашањето е како тие се применуваат на терен и дали се усогласени со европските правила што веќе одамна се поставени како минимален хуманитарен стандард.

Преку анализата на двете обемни истражувања за положбата на осудените лица и за ставовите на вработените мојата цел е да добијам балансирана слика од две перспективи кои ретко се разгледуваат заедно. Осудените лица го живеат системот одвнатре, а персоналот го носи најголемиот дел од институционалната тежина. Спојувањето на овие две гледишта дава основа за сериозно и сеопфатно разбирање на состојбите.

Во поширока смисла, истражувањето има за цел да понуди придонес кон развивањето на похуман, поефикасен и современ затворски систем. Сакам да укажам на тоа дека подобрувањето на пенитенцијарните установи не е само прашање на инфраструктура, туку на ставови, пристап и визија како општеството да им помогне на луѓето да излезат од затвор подобри отколку што влегле, а не поразочарани и уште подалечни од заедницата.

Со оваа магистерска работа, мојата цел не е само академски да ја разработам темата, туку и да направам чекор кон разбирање на систем кој често е ставен на маргините од научната и општествената дебата. Верувам дека токму преку вакви истражувања можеме да поттикнеме конструктивни промени кои се неопходни за секое современо и одговорно општество.

1.3 Методологија на истражувањето

Истражувањето во овој труд се темели на внимателно собирање, проучување и споредување релевантни извори кои се достапни на интернет, како и на официјални извештаи, научни трудови и документи што се однесуваат на пенитенцијарниот систем во Република Северна Македонија. Наместо да користам анкети или теренски методи, се насочив кон анализа на веќе постојните истражувања и документи кои даваат јасна и аргументирана слика за состојбите во затворите. Во процесот на истражување најмногу се потпирав на два обемни извештаи изработени од тимот на проф. д-р Цане Т. Мојановски, кои се достапни преку ResearchGate и претставуваат најдетални студии во оваа област. Овие трудови даваат богата содржина статистички податоци, описни анализи, видувања на осудените лица и ставови на затворскиот персонал што овозможи поцврста основа за целокупната анализа во магистерската работа. Исто така користев и законски прописи, меѓународни стандарди, извештаи на Народниот правобранител, препораки од Советот на Европа и други академски публикации кои се достапни во дигитална форма. Методологијата што ја следев е комбинација од неколку пристапи.

Прво применив дескриптивен пристап, со кој ја претставив позадината на проблемот, теоретските основи на пенологијата и начинот на кој се развиваат современите стандарди за третман на осудените лица. Потоа користев аналитичка метода, со која ги разгледував главните теми во избраните извори, ги идентификував клучните проблеми и ги поврзував различните информации во една јасна целина. Покрај тоа, применив и компаративна метода за да ги споредам домашните прописи со меѓународните стандарди, како и за да согледам дали реалната состојба во установите се приближува до минималните барања поставени од европските институции. Овој пристап овозможи подобро да се утврдат разликите меѓу нормата и практиката, што е важен сегмент при проценување на функционалноста на системот.

Во текот на целото истражување настојував да ги толкувам податоците од човечка перспектива, а не само како обични статистички категории. Насочив внимание кон приказните што стојат зад бројките, кон постојните ограничувања и кон тоа како конкретните состојби влијаат врз животот на осудените лица и врз работата на оние кои се грижат за редот и за безбедноста во установите.

Изборот на оваа методологија произлегува од потребата да се добие јасна и аргументирана слика за систем кој ретко е истражен од јавноста, но чија улога е клучна за безбедноста и правдата во општеството. Наместо да ја реконструирам состојбата од нула, се потпрев на богатата литература која веќе постои, со намера да ја поврзам во смислена и аналитички заснована целина која ќе даде придонес за подобро разбирање на пенитенцијарниот систем во нашата држава.

1.4 Теоретска рамка

Теоретската рамка на ова истражување се темели на комбинација од неколку научни пристапи и концепти кои ја објаснуваат суштината на пенолошкиот систем, неговата улога во општеството и причинско-последичните врски меѓу казната, третманот и ресоцијализацијата. Во основа оваа рамка се потпира на современите пенолошки теории, на хуманистичките концепти за човекови права, на социолошките објаснувања за функцијата на затворите, како и на меѓународните стандарди што ја определуваат минималната прифатлива практика во третманот на лицата лишени од слобода.

Една од најважните идеи во основата на ова истражување е концептот дека затворот не претставува само механизам на казнување, туку и институција со определена воспитно-образовна и социјална функција. Теориите на модерната пенологија укажуваат дека лишувањето од слобода мора да биде придружено со содржини кои ќе влијаат врз личниот развој, самоконтролата и можноста за промена кај осудените лица. Затоа, во теоретската рамка значајно место имаат идеите за рехабилитација, третман, минимизација на штетните последици од изолацијата и етичките граници на казната. Социолошките пристапи, пак, го разгледуваат затворот како социјален систем со сопствени правила, хиерархии, конфликти, отпори и динамики кои влијаат врз секојдневниот живот на осудените лица. Тие укажуваат дека секој затвор создава специфична „затворска култура“ која може да го поттикне или, обратно, да го попречи процесот на ресоцијализација. Разбирањето на оваа внатрешна динамика е неопходно, бидејќи третманските програми, институционалните правила и начинот на комуникација меѓу персоналот и осудените лица силно зависат од организациската структура и од меѓучовечките односи. Правната теорија е уште една столбна точка во теоретската рамка. Таа се однесува на домашното законодавство,

особено на Законот за извршување санкции и подзаконските акти кои ги определуваат правата, обврските и третманот на лицата лишени од слобода. Со овој правен дел е тесно поврзана и струјата на меѓународното право која ја разгледува примената на документите како што се Европските затворски правила, Мандела правилата и препораките на Советот на Европа. Овие документи ја поставуваат основата за хуман, достоинствен и транспарентен третман и во исто време даваат насоки за организација на затворските установи кои државите треба да ги следат.

Во рамките на ова истражување се земаат предвид и современите кривичноправни концепти кои ја објаснуваат улогата на казната во демократските општества. Посебен акцент се става на разликата меѓу казната како репресивна мерка и казната како можност за општествено корисна промена. Современите автори укажуваат дека казната ги губи своите цели доколку не придонесува за намалување на повторувањето на кривични дела и ако создава услови кои ја продлабочуваат социјалната исклученост на осудените лица. Теоретската рамка, конечно, ја опфаќа и психологијата на лишувањето од слобода, област која објаснува како затворската средина влијае врз менталното здравје, стабилноста, мотивацијата и однесувањето на осудените лица. Психолошките теории се важни бидејќи помагаат да се разбере колку чувствителна е оваа популација и колку е значајно професионалното постапување на персоналот, квалитетот на комуникацијата, програмите за поддршка и условите на сместување.

Обединувајќи ги овие научни пристапи, теоретската рамка на истражувањето не служи само како теоретски ориентир, туку и како основа за критичка анализа на реалната состојба во пенитенцијарниот систем во Македонија. Преку неа е возможно да се согледа дали практиката се движи во насока на современите хуманистички стандарди или пак останува заробена во модели кои веќе не одговараат на потребите на луѓето и на општеството.

1.5 Структура на магистерскиот труд

Структурата на овој магистерски труд е поставена така што постепено ја води читателската внимателност од поширокиите теоретски основи кон конкретната анализа на состојбите во пенитенцијарните установи во Македонија. Намерата е содржината

да биде организирана јасно, логично и во склад со академските стандарди, но и на начин што овозможува полесно разбирање на една сложена и чувствителна тема.

Во првото поглавје, воведот, се објаснува зошто темата е значајна, како е поставено истражувањето, кои се неговите цели, кои методи се користени и на кои теоретски основи се темели. Овој дел има функција да ја постави рамката и да го подготви читателот за подлабоките анализи што следуваат.

Второто поглавје ги опфаќа теоретските и филозофските основи на пенологијата. Во овој дел се разработуваат историскиот развој на казнувањето, современите модели на затворска политика, улогата на третманот и концептите кои денес се сметаат за основа на хуманиот затворски систем. Ова поглавје овозможува подобро разбирање на идеите што стојат зад современите политики за лишување од слобода.

Третото поглавје е насочено кон меѓународните стандарди, како што се Европските затворски правила, Мандела правилата и препораките на Советот на Европа. Тие документи се важни бидејќи државите, вклучително и нашата, треба да ги земат предвид како минимални критериуми за хуман третман и организација на затворите.

Следува четвртото поглавје, во кое се прикажува правната и институционалната рамка во Република Северна Македонија. Тука се анализираат релевантните закони, организацијата на Управата за извршување санкции, видовите установи и основните принципи кои важат во домашниот систем.

Петтото и шестото поглавје се фокусираат на суштинските елементи од функционирањето на установите: третманот на осудените лица, условите на сместување, капацитетите, здравствената заштита, основните права и предизвиците со инфраструктурата и организацијата. Овие делови го поврзуваат теоретското со практичното и го отвораат теренот за подетална анализа.

Најзначајниот дел од трудот се наоѓа во седмото и во осмото поглавје, каде што се обработува деталната анализа на македонските пенитенцијарни установи, врз основа на истражувањата на проф. д-р Цане Т. Мојановски и други релевантни извори. Тука се вклучени информациите за состојбите во конкретните затвори, ставовите на

вработените, перцепциите на осудените лица и системските слабости кои влијаат врз нивниот секојдневен живот. Овие поглавја претставуваат практично јадро на трудот.

Во последните поглавја се обработуваат предизвиците за реформирање на системот, како и можните насоки за подобрување кои се усогласени со современите европски модели. Трудот завршува со заклучок, во кој се синтетизираат најважните сознанија и се истакнува значењето на истражувањето.

Покрај основните поглавја, трудот содржи библиографија со сите користени извори и прилози, каде што се сместени табели, графикони и други помошни материјали. Со оваа структура трудот е поставен така што логично ги поврзува теоријата, правната рамка и практичната анализа, создавајќи целина што овозможува темелно и објективно разбирање на темата.

2 ТЕОРЕТСКО-ФИЛОЗОФСКИ ОСНОВИ НА ПЕНОЛОГИЈАТА

2.1 Историски развој на казнувањето

Развојот на казнувањето претставува сложен процес кој опфаќа повеќе цивилизации, култури и правни системи. Начинот на кој општествата ја третирале казната во различни историски периоди не само што покажува како се менувал односот кон криминалот, туку и како се менувало сфаќањето за човекот, општествениот поредок и улогата на државата. Казната никогаш не била само реакција на прекршување на нормите; таа секогаш била и израз на владејачките вредности, политичкиот поредок и доминантната идеологија (Foucault, 1975). Современата пенологија, која ги проучува казната, затворите и функционирањето на системот на извршување санкции, се темели токму на овој историски развој. Разбирањето на антиката, средновековниот период и модерните системи овозможува подлабоко согледување на причините за трансформациите кои довеле до појавата на современиот затвор како институција. Овие промени се важни и за анализата на денешните состојби во пенитенцијарните установи, вклучително и во Македонија, бидејќи покажуваат дека проблемите со кои се соочуваат затворите не се од вчера, туку се дел од подолга традиција на социоправни модели (Мојаноски, 2014).

2.1.1 Антика

Во античките цивилизации казнувањето најчесто имало репресивен, одмазднички и симболички карактер. Уште во Месопотамија, Хамурабијевиот законик содржел низа санкции кои се темелеле на принципот *„око за око“*, што претставувало концепт на казна изедначена со стореното зло (Sellin, 1931). Казната имала за цел да го обнови нарушениот поредок, а не да го поправи сторителот. Во Античка Грција, иако филозофите како Платон и Аристотел размислувале за моралната природа на казната, во пракса доминирале казни како протерување, одземање на права, телесни казни и смртна казна. Самиот затвор, во денешна смисла, не служел како средство за долготрајно лишување од слобода, туку главно како привремено задржување до извршување на пресудата (Garland, 1990). Во Антички Рим, пак, се појавуваат првите форми на институционализирани простории за

притвор. Познатиот затвор *Tullianum* бил користен како место за задржување на обвинети лица, но не и за издржување на долги казни. Санкциите и тука биле претежно телесни: камшикување, брендирање, осудување на ропство или на работа во рудници. За Римјаните казната била акт на државна моќ, чија цел е да се одржи поредокот, а не да се претвори сторителот во подобар човек (Foucault, 1975). Иако затворските простории постоеле, тие не биле замислени како места за поправка. Недостасуваат програми, организирани активности и елементи кои денес ги сметаме за минимум на хуман третман. Оваа историска поставеност ќе има огромно влијание врз начинот на кој ќе се развива казната во наредните векови.

2.1.2 Среден век

Средниот век претставува период во кој казнувањето станува уште појавно, спектакуларно и јавно. Во ова време казната се гледа како средство за заштита на божественият и општественият поредок, а сторителот се третира како закана која мора да биде отстранета или казнета на начин што ќе ги одврати другите. Поради тоа доминантни се смртните казни, телесното сакање, мачењата, јавното обезличување и протерувањето (Spierenburg, 1984). Затворите во средниот век не служеле како институции за издржување казна, туку како места за привремено задржување додека не се изврши одмаздата. Условите биле тешки, хаотични и често зависеле од економската моќ на затворениот, бидејќи многу затвори се финансирале преку таканаречени *затворски такси*. Иако средниот век е познат по суровоста, токму во овој период почнува полека да се јавува идејата дека криминалот може да биде последица од сиромаштија, нееднаквост и општествени кризи, а не само од „злосторничка природа“. Раните хуманистички мислители, особено во доцниот среден век, почнуваат да го преиспитуваат прекумерното насилство врз сторителите. Овие идеи подоцна ќе имаат значајно влијание врз модерниот развој на затворските установи (Garland, 1990).

2.1.3 Модерни системи

Пресвртот кон модерниот затворски систем започнува во 18 и 19 век. Овој период е обележан со просветителството, развојот на рационалната држава и појавата на нови идеи за казната. Голем број автори укажуваат дека современите затвори се

резултат на длабока промена: премин од телесни и смртни казни кон *лишување од слобода* како главна санкција (Rusche & Kirchheimer, 1939). Мишел Фуко во својата анализа на модерната казна покажува дека затворот станува институција која ги дисциплинира телото и умот преку режим, надзор и ограничување (Foucault, 1975). Во овој период се појавуваат првите системи кои се обидуваат да ја организираат казната преку тишина, работа, молитва или размислување. Пенсилванискиот и Оборнскиот модел се најпознатите рани модели кои воведуваат строги режими и изолација, но истовремено носат идеја дека казната треба да има морално-поправна функција. Современиот затвор, каков што го познаваме денес, се развива како институција која има двојна улога: да го ограничи сторителот и да настојува да го поправи. Паралелно со ова, во Европа се развиваат и идеите за ресоцијализација, третман, работа и образование како дел од казната. Во втората половина на 20 век, особено по воспоставувањето на Европските затворски правила, фокусот постепено се префрла кон хуман третман и минимизација на штетата што ја создава изолацијата (Council of Europe, 2006). Оваа еволуција влијае и врз државите во транзиција, вклучително и Македонија. Условите во македонските установи, како што покажуваат истражувањата (Мојаноски, 2014; Мојаноски, 2015), и денес носат дел од историски наследени проблеми пренатрупаност, застарени објекти и недоволно третмански програми. Историјата на казнувањето покажува дека овие предизвици не се нови, но современите стандарди бараат поинакво, похумано и поефикасно справување со нив.

2.2 Концепт и дефинирање на пенологијата

Пенологијата претставува научна дисциплина која се занимава со проучување на казните, нивната природа, функција и влијание врз индивидуата и општеството. Иако нејзиното име потекнува од латинскиот збор *poena* (казна), денешното значење на пенологијата многу го надминува првобитниот фокус на репресивните мерки. Современите автори ја дефинираат како научна област која ги обединува правните, социолошките, психолошките и организациските аспекти на извршувањето санкции, со посебен акцент на третманот и ресоцијализацијата (Garland, 2001). Пенологијата започнува како гранка на криминологијата, но со текот на времето се оформува како посебна дисциплина, бидејќи казната и извршувањето на санкциите покажуваат сложеност што бара подлабоко, специјализирано проучување. Во своите рани фази таа била насочена кон нормативното прашање што треба да биде казната. Но во

современи рамки таа преминува од чисто нормативна наука кон аналитичка, емпириска и интердисциплинарна област која ја проучува реалноста во затворите, практиките на третман и последиците од лишувањето од слобода (McNeill, 2019).

Посебно значајно е тоа што пенологијата не ја проучува само санкцијата како правен институт, туку го анализира и секојдневието во затворските установи, вклучително и односите меѓу персоналот и осудените лица, условите на сместување, организациската култура и сложените процеси на адаптација во затворска средина. Во трудовите на Мојановски, оваа комплексност е јасно истакната преку деталниот опис на структурните, организациските и кадровските проблеми кои влијаат врз квалитетот на третманот и безбедноста во установите (Мојаноски, 2014; Мојаноски, 2015). Со тоа, овие истражувања го потврдуваат ставот дека пенологијата мора да ја анализира институцијата како целина од законските прописи до човечките односи. Во својата суштина, пенологијата се занимава со четири главни прашања: природата на казната, целите на казната, средствата преку кои се реализира казната и ефектите што казната ги создава врз индивидуата и врз општеството. Овие четири сегменти го обликуваат нејзиниот теоретски и практичен домен. Современите теории на казната, како што ги разработуваат Foucault (1975) и Garland (2001), покажуваат дека казната е социјална институција чиј развој е условен од политичкиот контекст, економијата, културните норми и идеите за човековото достоинство.

Во модерната литература пенологијата се дефинира и како „наука за извршување санкции“, но оваа дефиниција е недоволна, бидејќи не ги опфаќа аспектите поврзани со третманот. Во најновите концепти, третманот не се гледа како дополнителна активност, туку како клучна компонента на целиот систем. Третманот, според Мојановски, претставува „организиран процес што треба да создаде услови осуденото лице да развие нови навики и модели на однесување кои ќе му помогнат по излегувањето од затвор“ (Мојаноски, 2014). Оваа дефиниција ја проширува традиционалната рамка и ја поставува пенологијата во центарот на современите хумани политики.

Пенологијата, како интегративна наука, се потпира и на психолошките сознанија за влијанието на изолацијата врз личноста. Многу автори укажуваат дека затворската средина создава низа психолошки последици анксиозност, депресија, повлекување, агресија или зависност од институцијата (Haney, 2003). Овие ефекти ја прават

работата на персоналот особено чувствителна, бидејќи нивната секојдневна комуникација може да го олесни или да го влоши процесот на адаптација. Истражувањето на вработените во македонските установи (Мојаноски, 2015) покажува дека персоналот е изложен на големи притисоци, што ја нагласува важноста на психологијата во пенологијата. Паралелно со тоа, социолошката компонента ја анализира затворската култура сложен систем од неформални правила, групни односи и стратегии на преживување што се развиваат внатре во установите (Clemmer, 1940). Оваа култура многупати има поголемо влијание врз осудените лица отколку официјалните програми за третман. Токму затоа пенологијата мора да ги земе предвид и официјалните и неофицијалните структури кои ја дефинираат институцијата.

Правната компонента на пенологијата го опфаќа нормативниот дел: казните предвидени со закон, видовите санкции, процедурите за нивно извршување и минималните стандарди што државата е должна да ги обезбеди. Во современи услови оваа компонента е тесно поврзана со меѓународните правила, особено со Европските затворски правила и со Мандела правилата, кои бараат хуман третман, пропорционалност и почитување на човековото достоинство (Council of Europe, 2006).

Пенологијата претставува дисциплина која го спојува историското, правното, социолошкото и психологиското разбирање на казната, оставајќи простор за критичка анализа и развој на подобри политики. Нејзината улога е особено важна во држави што се соочуваат со структурни проблеми во своите затвори. Истражувањата во Македонија укажуваат дека односот меѓу третманот, инфраструктурата, кадарот и организациската култура е кревка рамнотежа што мора внимателно да се изучува и подобрува (Мојаноски, 2014; Мојаноски, 2015). Затоа, пенологијата не е само теоретска дисциплина, туку практична наука која може да понуди конкретни решенија за хуман, современ и ефективен систем на извршување санкции.

2.3 Казнена политика како научна дисциплина

Казнената политика претставува клучен дел од современите кривичноправни системи и се јавува како научна дисциплина која ги проучува принципите, моделите и насоките преку кои државата реагира на кривичните дела. Таа не се ограничува само на формалното изрекување на санкции, туку го опфаќа широкиот спектар на институционални, правни, организациски и општествени прашања поврзани со

спречување на криминалитетот, избор на санкции и нивно извршување (Tonry, 2019). Како дисциплина, казнената политика се развива под влијание на правото, криминологијата, социологијата, економијата и психологијата, што ја прави комплексно и интердисциплинарно поле. Во својата суштина, казнената политика го разгледува прашањето како државата треба да реагира на криминалот. Ова прашање секогаш било повеќеслојно, бидејќи изборот на казни е одраз на вредностите кои едно општество ги прифаќа како свои. Како што забележува Garland (2001), одлуките за тоа кои санкции ќе бидат применети не се само технички, туку се длабоко политички и морални, бидејќи ја изразуваат визијата на државата за социјален ред, одговорност и правда. Современата казнена политика најчесто се движи помеѓу две спротивставени идеи: репресивниот модел, кој ја нагласува потребата од контрола и рестрикција, и хуманистичкиот модел, кој го истакнува значењето на ресоцијализацијата и минимализацијата на штетните ефекти од казната (von Hirsch, 1993). Во праксата, државите обично создаваат мешавина од овие два пристапа, зависно од политичката култура, економските услови и јавните очекувања.

Казнената политика претежно се развива како нормативна дисциплина таа поставува принципи и стандарди врз основа на кои треба да се избираат и применуваат казните. Во европскиот контекст, ова значи дека секоја санкција мора да биде законски пропорционална, да не го нарушува достоинството на човекот и да биде во согласност со меѓународните стандарди, како Европските затворски правила и Мандела правилата (Council of Europe, 2006). Токму овие документи имаат значајно влијание врз казнената политика во државите во транзиција, меѓу кои спаѓа и Македонија. Во контекст на Македонија, истражувањата на Мојановски укажуваат дека законската рамка често се поставува на ниво кое е усогласено со европските стандарди, но практичната примена заостанува поради структурата на установите, недоволните ресурси и кадровските ограничувања (Мојаноски, 2014).

Казнената политика не се занимава само со нормите, туку и со анализа на реалната практика. Таа треба да даде одговор на прашањето дали казните ја постигнуваат својата цел, дали ги намалуваат стапките на повторување на кривични дела и какви последици произведуваат врз индивидуата и општеството. Истражувањата на Мојановски покажуваат дека во македонските пенитенцијарни установи постои значаен јаз помеѓу законските стандарди и секојдневната практика,

особено во однос на сместувањето, третманот и условите во затворите (Мојаноски, 2014; 2015). Овој јаз е воедно и објект на интерес на казнената политика: таа треба да понуди механизми за надминување на системските слабости. Автори како Lacey (2010) и Duff (2001) нагласуваат дека секоја државна политика мора да се темели на почитување на човековите права и да обезбеди такви услови во кои казната ќе ја задржи својата легитимност. Бидејќи лишувањето од слобода претставува најинтрузивна санкција, казнената политика мора внимателно да го анализира нејзиното влијание врз личното достоинство, здравјето, менталната стабилност и можноста за интеграција по издржувањето на казната.

Современите пенолошки практики покажуваат дека казнената политика не може да се ограничи само на одредување на должината на казната, туку мора да ги опфати и квалитетот на третманот и условите во кои таа се извршува. Истражувањата спроведени во македонските установи покажуваат дека токму третманот е една од најслабите алки на системот недостиг на програми, кадар, психолошка поддршка и ресоцијализациски активности (Мојаноски, 2015). Ова е значајно затоа што, според современите теоретичари, казнената политика која ја игнорира ресоцијализацијата создава поголеми општествени ризици, вклучително и повисок рецидивизам (Cullen & Jonson, 2017).

Казнената политика секогаш е производ на поширoки општествени процеси. Промените во политичкиот систем, економијата, јавното мислење и медиумските наративи влијаат на тоа како државата ја дефинира криминалната политика. Во земјите од Западен Балкан, транзициските процеси создадоа нестабилности кои често водат до контрадикторни државни политики: од формална ориентација кон европските стандарди до практики што се наследени од претходните системи (Stojanovski, 2012). Во Македонија, согласно анализата на Мојановски (2014), многу елементи од системот на казнена политика се поставени начелно добро, но практичната примена е отежната поради ограничени ресурси, пренатрупаност и нееднакви услови меѓу установите. Затоа реформите мора да се насочат кон подобра организација, континуирана обука и развој на институционална култура која го поддржува хуманитетот и професионализмот.

Како научна дисциплина, казнената политика претставува спој од теорија, практика и етички норми. Таа ги поставува рамките за тоа како државата треба да

постапува во однос на сторителите, но воедно ги нагласува и лимитите на казната, имајќи го предвид човековото достоинство. Во современите услови, казнената политика мора да ги земе предвид и препораките засновани на емпириските истражувања, какви што се оние на Мојановски и неговиот тим, затоа што само на тој начин може да се развие хуман и функционален систем кој ќе ја оправда својата цел заштита на општеството и промена кај сторителот.

2.4 Цели на казната

Целите на казната претставуваат едно од најдискутираните прашања во кривичноправната теорија и пенологијата. Разбирањето на тоа зошто државата казнува е суштинско за секој систем на казнена правда, бидејќи одговорот на ова прашање го определува изборот на санкции, начинот на нивна примена и политиките што ја обликуваат реакцијата на општеството кон криминалот. Историски гледано, идеите за целите на казната се движат од чиста одмазда кон превенција, поправка, ресоцијализација и заштита на заедницата. Денешната теорија и практика покажуваат дека казната не претставува единствена функција, туку повеќеслоен институт со различни, понекогаш и спротивставени улоги (Garland, 2001).

Една од најрано оформените идеи за целта на казната е одмаздата, која доминирала во античките и во средновековните системи. Според овој принцип, казната се смета за морален одговор на стореното зло. Теоретичарот von Hirsch (1993) укажува дека идејата за „пустинска правда“ подразбира дека сторителот заслужува пропорционална казна, бидејќи со делото го нарушил општествениот поредок. Иако оваа идеја и денес е дел од современата казнена политика, таа повеќе не е доволна сама по себе, бидејќи современите системи не се водат само од идејата за одмазда, туку и од потребата да се намалат штетите кои криминалот ги носи за заедницата. Со развојот на модерната држава, особено во 18 и 19 век, се појавуваат нови концепти за целите на казната. Бекарија и Бентам ги поставуваат темелите на превентивната логика, тврдејќи дека казната треба да служи за одвраќање од криминал, а не за репресија по себе (Beccaria, 1764; Bentham, 1789). Според нив, казната треба да биде јасна, предвидлива и пропорционална, за да има ефект врз потенцијалните сторители. Овој принцип има значајно влијание врз развојот на казнената политика во Европа и

денес е интегриран во нормативните акти, но во практика често се покажува дека превенцијата сама по себе не е доволна за да ги намали рецидивните тенденции.

Паралелно со ова се развива и идејата за генерална и специјална превенција. Генералната превенција ја нагласува улогата на казната како порака што се испраќа до општеството дека кривичните дела се неприфатливи и санкциите се неизбежни. Специјалната превенција, пак, се насочува кон поединецот, со цел да се спречи повторно извршување на кривично дело. Современите истражувања покажуваат дека специјалната превенција е успешна само кога казната не е ограничена на лишување од слобода, туку вклучува елементи на третман, психолошка поддршка и работа со осудените лица (Cullen & Jonson, 2017). Овие автори укажуваат дека казната сама по себе ретко создава позитивна промена она што ја прави ефективна е содржината што ја исполнува за време на издржувањето.

Хуманистичкиот пристап кон казната започнува да се развива во втората половина на 20 век, под влијание на меѓународните документи за човекови права. Европските затворски правила (Council of Europe, 2006) ја поставуваат ресоцијализацијата како основна цел на лишувањето од слобода. Тие бараат од државите да создадат услови во кои осудените лица можат да развијат способности, самодисциплина и одговорност потребни за повторно вклучување во заедницата. Во оваа рамка, казната не е само реакција на минатото дело, туку и инвестиција во иднината на човекот и општеството.

Практичните истражувања во Македонија ја потврдуваат важноста на ресоцијализацијата како централна цел на казната. Во трудот „Положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи“ (Мојаноски, 2014) се истакнува дека поголемиот број осудени лица изразуваат потреба од подобар третман, образование, вработување и стручна поддршка за подготовка за живот надвор од установата. Истото истражување укажува дека осудените лица ја согледуваат казната не само како ограничување на слободата, туку како период во кој треба да добијат можност да ја променат својата ситуација. Во „Ставовите на вработените“ (Мојаноски, 2015) се нагласува дека и затворскиот персонал гледа на третманот како клучна функција на установата, но истовремено посочува дека ограничените ресурси, недостигот на кадар и организациските слабости го отежнуваат остварувањето на оваа цел. Овие податоци

покажуваат дека целите на казната не можат да се разгледуваат само на теоретско ниво, туку мора да се анализира и начинот на нивна реализација во конкретни услови.

Современите автори како Duff (2001) ја истакнуваат идејата за казната како комуникативен процес: санкцијата не треба само да го казни сторителот, туку и да му пренесе јасна и морално аргументирана порака за причинетата штета и за потребата од промена. Овој пристап се совпаѓа со хуманистичките стандарди и со концептите на третман кои се применуваат во модерните европски системи, каде казната се гледа како можност за градење одговорност, а не само како институционално ограничување. Заштитата на општеството е уште една фундаментална цел на казната. Сепак, современата пенолошка литература укажува дека општеството не е заштитено со долготрајна изолација сама по себе, туку со ефективни програми кои ја намалуваат веројатноста осуденото лице повторно да се врати во криминал (Clear, 2007). Ваквите програми треба да бидат интегрирани во казнената политика, бидејќи без нив казната останува неефикасна и ја губи својата легитимност.

Развојот на целите на казната покажува дека современите системи се насочуваат кон комплексен модел кој ги интегрира пропорционалноста, превенцијата, ресоцијализацијата и заштитата на заедницата. Македонија, како што укажуваат истражувањата на Мојановски (2014; 2015), формално ги прифаќа овие цели, но нивната примена често е ограничена поради структурни недостатоци. Ова ја нагласува потребата казнената политика да се гледа не само како формален концепт, туку како практична стратегија што мора да биде поддржана со ресурси, стручност и јасна визија за хуман третман.

2.5 Модерни пенолошки теории

Современата пенолошка мисла претставува спој на повеќе научни пристапи кои ја објаснуваат природата на казната, институционалната логика на затворот и можностите за промена кај сторителот. Модерните пенолошки теории не се ограничуваат на едноставни модели, туку ја разгледуваат казната како комплексен социјален феномен кој се развива под влијание на политички, економски и културни фактори (Garland, 2001). Особено важен аспект е и сфаќањето дека затворот не постои изолиран од општеството, туку претставува институција што ги рефлектира неговите вредности, стравови, очекувања и нееднаквости.

Една од највлијателните современи теории е теоријата на „управување со ризик“ (risk management), развиена во рамките на социолошките анализи на модерните држави (Feeley & Simon, 1992). Оваа теорија укажува дека во втората половина на 20 век, казнените системи постепено преминуваат од индивидуализиран третман кон модели кои се насочени кон управување со ризични групи, процена на веројатност за рецидивизам и превентивен надзор. Многу европски држави го применуваат овој пристап преку системи за процена на ризик, електронски надзор и структурирани третмански програми. Во контекст на Македонија, Мојановски (2015) укажува дека ваквите модели тешко се применливи поради кадровски и технички ограничувања, што ја спречува поефикасната индивидуална процена на секој осуденик. Друг значаен правец е реформаторската или третманска теорија, која ја нагласува можноста за промена на човекот преку образование, социјална поддршка, психолошка интервенција и конструктивни активности. Овој пристап произлегува од традицијата на позитивната криминологија и се развива силно по Втората светска војна. Истражувањата покажуваат дека програмите за третман, кога се добро организирани и водени од обучен кадар, значително го намалуваат рецидивизмот и придонесуваат кон посигурна социјална интеграција (Cullen & Jonson, 2017). Во трудовите на Мојановски (2014) јасно се посочува дека токму недостатокот на такви програми претставува сериозен проблем во македонските установи, каде што доминираат пасивни режими на издржување казна со минимална вклученост во активности.

Паралелно со третманската теорија се развива и нормативната теорија на ресторативната правда, која го става акцентот на поправка на штетата и вклучување на оштетените, сторителите и заедницата во процесот на решавање на последиците од делото (Zehr, 2002). Овој пристап не го заменува затворот, но предлага нови форми на комуникација и одговорност, како медијација, извинување или реституција. Ресторативната правда гледа на сторителот како на личност способна за промена при услов да му се даде јасна насока и структурирана поддршка. Иако во Македонија овој модел се применува главно во малолетничката правда, неговите принципи се применливи и во затворските установи, особено во делот на работата со осудени лица кои покажуваат подготвеност да го преиспитаат своето однесување (Мојаноски, 2014).

Значајно влијание врз модерната пенологија имала и критичката теорија, која ги анализира затворите како институции што создаваат и репродуцираат социјални нееднаквости. Автори како Foucault (1975) и Cohen (1985) укажуваат дека казнениот систем често служи за регулирање на маргинализираните групи и може да создаде дополнителни бариери наместо да ги намали. Во оваа перспектива, фокусот не е само врз сторителот, туку и врз општествените услови кои ги генерираат однесувањата што доведуваат до криминал. Критичката анализа е корисна и во истражувањата на Мојановски, особено кога се разгледува недостатокот на ресурси, нееднаквата распределба на кадарот и условите што влијаат врз секојдневниот живот во македонските установи (Мојаноски, 2015). Во современата научна дебата важна улога има и теоријата на легитимитетот на казната, според која казната е ефикасна само ако лицата ја доживуваат како праведна, пропорционална и заснована на почитување на човековите права (Tyler, 2006). Истражувањата покажуваат дека кога казната се применува во услови кои го почитуваат достоинството на осудените лица, се зајакнува чувството на лична одговорност и се намалува отпорот кон институцијата. Според Мојановски (2014), токму ова чувство на праведност често недостасува кај осудените лица во Македонија, кои укажуваат на недоволен третман, ограничени услови за работа и учење и непредвидливост во секојдневните затворски процедури.

Значајно место во модерната пенологија има и ефективниот модел на „what works“, кој се темели на емпириски истражувања за тоа кои интервенции навистина даваат резултати во намалувањето на повторување на делата. Овој пристап не се потпира на идеологија, туку на докази, мерења и континуирани процени. Најголем дел од истражувањата укажуваат дека комбинацијата од образование, когнитивно-бихевиорални програми, работа и социјална поддршка имаат најсилен ефект (Lipsey & Cullen, 2007). Овој модел е тежок за имплементација во услови каде што недостасуваат ресурси и стручен кадар, како што укажува и анализата на Мојановски (2015), но може да биде корисен како долгорочна насока.

Модерните теории за казната покажуваат дека затворот не е константна институција, туку динамичен систем кој се менува со текот на времето. Во нивното јадро се наоѓа идејата дека целта на казната не е само одмазда или изолација, туку развивање на услови во кои човекот може да направи промена што ќе има придобивки и за него и за општеството. Македонскиот контекст, како што го опишуваат

Мојановски и неговиот тим, покажува дека растојанието помеѓу теоријата и практиката е уште големо, но дека токму модерните пенолошки концепти можат да послужат како водилка за развој на похуман и пофункционален систем.

2.6 Критика на современите пенолошки системи

Современите пенолошки системи, иако формално се засноваат на принципите на хуманост, владеење на правото и почитување на човековото достоинство, често се предмет на сериозна критика во академската литература. Критиката не произлегува само од хуманистички или од идеолошки мотиви, туку од широки емпириски докази кои покажуваат дека затворот, како доминантна казнена институција, има ограничена способност да ги оствари целите кои теоретски му се припишуваат. Автори како Garland (2001), Wacquant (2009) и Foucault (1975) посочуваат дека современиот затворски систем останува затворен во историски наследени парадокси: тој формално има цел да превенира и поправи, а во практика често произведува социјална изолација, депривација и рецидивизам. Клучната критика која ја упатуваат современите теоретичари е дека системите на лишување од слобода се развиваат побавно отколку социјалните и политичките промени. Иако европските стандарди и меѓународните документи постојано го нагласуваат значењето на ресоцијализацијата, во многу држави затворите функционираат според логика на контрола и одржување на редот, а не според логика на поддршка и развој. Како што забележува Lacey (2010), во голем број случаи државната казнена политика е насочена кон смирување на јавните притисоци и политичките очекувања, дури и кога тоа значи игнорирање на научните сознанија за ефикасноста на казната.

Критиката е особено изразена во делот на хуманите услови на издржување казна. Мандела правилата и Европските затворски правила пропишуваат минимални стандарди за простор, хигиена, пристап до здравствена заштита и образовни програми, но истражувањата покажуваат дека глобално голем број затвори се соочуваат со пренатрупаност, недостиг на персонал и ограничени ресурси. Во контекст на Македонија, токму овие слабости се најчесто забалежани во емпириските трудови. Во истражувањето „Положбата на осудените лица“ (Мојаноски, 2014) се опишуваат услови во кои просторот по осуденик е под европскиот минимум, а постојат сериозни разлики меѓу установите во однос на хигиената, пристапот до

здравствена грижа и можностите за активности. Во „Ставовите на вработените“ (Мојаноски, 2015) се посочува дека и персоналот смета дека инфраструктурата е застарена, а недостигот на кадар оневозможува спроведување на третманот во форма која би била усогласена со меѓународните стандарди.

Современиот затвор е критикуван и поради неговата ограничена способност да го намали рецидивизмот. Голем број истражувања покажуваат дека долготрајните изолации сами по себе ретко имаат позитивен ефект, а во многу случаи ги засилуваат факторите на ризик кај сторителот (Clear, 2007). Причината е што затворската средина по природа е депривациска: ја ограничува автономијата, ги намалува социјалните врски и може да создаде зависност од институцијата. Овој феномен, познат како „пенитенцијарна институционализација“, претставува значаен предизвик, особено во системи каде што изолацијата не е придружена со терапевтски или со образовни програми. Критичарите често го истакнуваат и прашањето за социјалната нееднаквост. Според Wacquant (2009), затворите во многу земји функционираат како механизам за управување со сиромашните, маргинализирани и социјално исклучени групи. Казнената политика често е насочена кон видливите групи, а не кон економски или политички моќните. Овој аргумент ја отвора темата за класната и етничката селективност, која во различни земји се изразува различно, но редовно се појавува во меѓународните истражувања. Дополнителна критика се однесува на недоволната стручност и професионална поддршка на затворскиот персонал. Иако третманот на осудените лица бара интердисциплинарни компетенции психолошки, социјални, безбедносни во практика кадарот често не добива доволно обука. Во трудот од 2015 година, Мојановски опишува дека затворските службеници во Македонија се соочуваат со висок степен на работен стрес, недоволни ресурси, ниски плати и несоодветни услови за извршување на сложени професионални задачи. Ова влијае врз нивната мотивација, професионалниот развој и капацитетот да придонесат кон третманот.

Една од најконзистентните критики се однесува на ограниченият пристап до образование, работа и квалитетни третмански програми. Иако меѓународните стандарди предвидуваат дека лишувањето од слобода не треба да значи прекин на образовниот или на работниот развој, во практика во многу држави овие активности се ограничени и нерегуларни. Истражувањето спроведено во македонските установи

јасно укажува дека повеќето осудени лица се незадоволни од бројот и од разновидноста на активностите кои им се достапни (Мојаноски, 2014). Според современите пенолошки теории, без програми кои ја развиваат когнитивната и социјалната компетентност, казната останува репресивна, а не трансформативна.

Современите критичари укажуваат и дека затворот ги репродуцира структурните проблеми на општеството. Проблеми како сиромаштијата, недостатокот на пристап до здравствена заштита, семејната дисфункција и социјалната изолација често се пренесуваат и зад затворските ѕидови. Овие фактори не исчезнуваат со казната напротив, во многу случаи се продлабочуваат. Тоа го прави процесот на ресоцијализација по излегување уште потежок, особено во држави каде што недостасуваат програми за постзатворска поддршка (Clear, 2007). Критиката се насочува и кон концептот на легитимитет. Казнените системи можат да функционираат ефикасно само кога осудените лица и персоналот ги перципираат институциите како праведни, транспарентни и предвидливи. Како што забележува Tyler (2006), легитимитетот не се гради преку моќ, туку преку фер третман, почитување и јасни правила. Во македонските истражувања, Мојановски (2014) забележува дека многу осудени лица чувствуваат дека системот е непредвидлив и дека односите со персоналот не секогаш се темелат на принципи на почитување. Овие наоди укажуваат дека реформата на пенолошките системи мора да започне токму од организациската култура.

3 МЕЃУНАРОДНИ СТАНДАРДИ И КОМПАРАТИВНИ ПРАКТИКИ ВО ПЕНОЛОГИЈАТА

Современото унапредување на пенитенцијарните системи не е можно без темелно согледување на меѓународните правила и препораки кои ги утврдуваат минималните услови за хуман третман на лицата лишени од слобода. Меѓународната заедница, особено преку Обединетите нации и Советот на Европа, разви комплексен систем на правно-политички и етички стандарди со цел да се намали ризикот од суров, нехуман или деградирачки третман и да се поттикне развој на институции што ќе го поддржуваат достоинството, безбедноста и ресоцијализацијата на осудените лица. Овие документи не претставуваат само формални декларации; напротив, тие ја поставуваат основата врз која се гради современата европска и глобална казнена политика. Истражувањата покажуваат дека земјите кои ги применуваат овие стандарди доследно постигнуваат подобри резултати во ресоцијализацијата и намалување на рецидивизмот (Coyle, 2009). Во оваа рамка, Европските затворски правила, Мандела правилата, Конвенцијата против тортура и извештаите на Европскиот комитет за спречување на тортура (CPT) имаат особено значење.

За државите во транзиција, меѓу кои спаѓа и Република Северна Македонија, овие стандарди се дополнително важни, бидејќи претставуваат водилка за институционални реформи и надминување на системските слабости. Како што потврдуваат и трудовите на Мојановски (2014; 2015), македонските установи често се соочуваат со проблеми кои меѓународните документи изречно ги третираат: пренатрупаност, недостиг на третмански програми, кадровски дефицит, застарена инфраструктура и недоволен пристап до здравствена и психолошка заштита.

Разбирањето и анализата на овие стандарди не служи само за правна хармонизација, нивната улога е суштинска за воспоставување стабилен, хуман и функционален пенолошки систем кој ја оправдува казнената политика на модерната држава. Затоа, во ова поглавје се разгледуваат клучните меѓународни документи и практики, со цел да се оцени нивното значење за современите тенденции во пенологијата и можностите за нивна примена во домашниот контекст.

3.1 Европски затворски правила (European Prison Rules EPR)

Европските затворски правила, усвоени од Комитетот на министри на Советот на Европа во 2006 година и ревидирани во 2020 година, претставуваат еден од најсеопфатните документи за третман на лицата лишени од слобода во Европа. Тие не се правно обврзувачки во форма на конвенција, но имаат статус на *soft law* со силно политичко и професионално влијание врз националните системи (Council of Europe, 2020). Нивната цел е да ги дефинираат минималните стандарди што секоја држава треба да ги почитува, како и да понудат насоки за добра практика во управувањето со затворите. Еден од основните принципи на Европските затворски правила е почитување на човековото достоинство како апсолутна вредност. Според член 1, сите лица лишени од слобода треба да бидат третирани со почит, без разлика на нивниот правен статус или тежината на стореното дело. Овој принцип се темели на Европската конвенција за човекови права, особено член 3, кој забранува тортура и нечовечки или деградирачки третман (Council of Europe, 1950). Стандардот е кристално јасен: условите во затворите мора да бидат такви што ниту физички, ниту психички нема да го понижат човекот. Особено значаен сегмент од Европските правила е просторниот и материјалниот стандард на сместување. Препораките укажуваат на неопходноста секој осуденик да има адекватен личен простор, природно осветлување, вентилација, пристап до хигиена и санитарии (Council of Europe, 2020). Во трудовите на Мојановски (2014) се посочува дека токму овие услови претставуваат најголеми слабости во македонските затвори, во повеќе установи сместувањето е под минималните европски стандарди, што негативно влијае врз физичката и психичката состојба на осудените лица. Европските затворски правила посветуваат значајно внимание и на здравствената заштита. Во член 40 и понатаму се нагласува дека здравствените услуги во затворите мора да бидат еквивалентни на оние во заедницата. Ова го вклучува пристапот до лекар, стоматолог, психијатар, како и задолжителни лекарски прегледи по прием и редовна контрола. Стандардот за еквивалентност е суштински, бидејќи здравјето во затворска средина е под поголем ризик поради стрес, депривација и ограничена слобода на движење (Pont et al., 2012). Во контекст на Македонија, Мојановски (2014) забележува дека затворските служби често немаат доволно медицински кадар, што ја намалува ефикасноста на здравствената заштита.

Друг фундаментален принцип е индивидуализираниот третман. Европските правила бараат секој осуденик да биде оценет според неговите потреби, ризици и капацитети, по што треба да се развие индивидуален план за третман кој ќе го поддржи образованието, работата, психолошката стабилност и социјалните вештини на лицето. Авторите од позитивната пенологија нагласуваат дека индивидуализацијата е клучна за намалување на рецидивизмот и градење одговорност (Cullen & Jonson, 2017). Во практичниот контекст на Македонија, според анализата на Мојановски (2015), индивидуализацијата е ограничена поради недостиг на професионалци и несоодветно организирани третмански служби. Една од најзначајните компоненти е обуката, професионализацијата и поддршката на затворскиот персонал. Европските правила истакнуваат дека персоналот мора да биде соодветно обучен не само во безбедносните, туку и во комуникациските, психолошките и социјалните аспекти на работата (Council of Europe, 2020). Истражувањето „Ставовите на вработените“ (Мојаноски, 2015) покажува дека македонскиот персонал често работи под голем стрес, во услови на недостиг на ресурси и без доволна професионална поддршка, што води кон согорување, намалена мотивација и понизок квалитет на третман.

Европските затворски правила посочуваат на важноста на подготовката за ослободување и постзатворска поддршка. Концептот на континуитет на грижата е клучен за успешната ресоцијализација и намалување на повторувањето на кривични дела (Council of Europe, 2020). Иако оваа насока има искусена примена во повеќе западноевропски земји, во Македонија, според Мојановски (2014), систем за организирана, структурирана постпенитенцијарна поддршка речиси не постои. Европските затворски правила, како интегрален документ, не се само список на стандарди, туку концепт кој го обликува современиот затвор како место кое треба да ги минимизира штетните последици од изолацијата и да создаде услови за промена. Во оваа смисла, нивната важност не може да се сведува само на правна хармонизација тие ја претставуваат суштината на хуманата пенологија.

3.2 Препораки на Советот на Европа

Препораките на Советот на Европа претставуваат основен столб во развојот на современата европска пенологија. Нивната цел е да обезбедат системски насоки за

заштита на човековите права во услови на лишување од слобода и да ги насочат државите кон политики што ги минимизираат штетните последици од затворската средина. Иако овие препораки формално не се обврзувачки како конвенциите, нивната научна, политичка и професионална тежина е значајна, бидејќи се засноваат на долгогодишни истражувања, практики и мониторинг преку телата на Советот на Европа, особено преку Комитетот за спречување на тортура (CPT).

Советот на Европа разработил повеќе клучни документи кои ги насочуваат државите во создавање хумана, стабилна и ефективна пенитенцијарна политика.

Најважните меѓу нив се:

- Препорака Rec(2006)2 за Европските затворски правила
- Препорака R(89)12 за образование во затворите
- Препорака R(97)12 за персоналот во затворите
- Препорака Rec(2003)23 за управување со пренатрупаност во затворите
- Препорака CM/Rec(2014)3 за опасни сторители
- Препорака CM/Rec(2017)3 за промовирање алтернативи на лишувањето од слобода

Овие документи ги утврдуваат стандардите врз кои државите членки ја оформуваат својата казнена политика, а нивната примена се смета за доказ за почитување на европскиот правен и хуманитарен простор.

Основниот принцип кој ги обединува сите препораки на Советот на Европа е апсолутната забрана на тортура и нечовечки или деградирачки третман, утврдена во член 3 од Европската конвенција за човекови права (Council of Europe, 1950). Советот постојано нагласува дека условите во затворите мора да бидат организирани така што ќе го почитуваат човековото достоинство, дури и во ситуации на ограничени ресурси. CPT во своите годишни извештаи детално укажува дека многу држави, особено оние во Југоисточна Европа, и натаму имаат сериозни слабости поврзани со материјалните услови, просторот, хигиената и пристапот до лична приватност (CPT, 2021). Овие забелешки често се потврдуваат и во домашните истражувања. Во трудот „Положбата на осудените лица“ Мојановски (2014) укажува дека во повеќе затворски установи во Македонија сместувањата не го достигнуваат минималниот европски праг, што е спротивно на препораките Rec(2006)2 и Rec(2003)23.

Пренатрупаноста е една од најчесто адресираните теми во препораките на Советот на Европа. Во Препорака Rec(2003)23 се наведува дека државите мора да развијат механизми за намалување на бројот на лица кои издржуваат затворски казни, бидејќи пренатрупаноста директно го нарушува достоинството, ги зголемува конфликтите, ја намалува безбедноста и ги прави невозможни третманските активности (Council of Europe, 2003). Советот препорачува активна употреба на алтернативи, рационално кривично гонење и внимателна политика на одмерување казни. Овој документ ја нагласува улогата на судовите, обвинителите, пробациските служби и исполнувањето на условите за условен отпуст. Во Македонија како што наведува Мојановски (2014), пренатрупаноста е долгорочен проблем кој ја компромитира и безбедноста и третманот, особено во установи со застарена инфраструктура. Препораките на Советот се во целосна корелација со овие наоди, бидејќи ја нагласуваат неопходноста од стратегија која го надминува архитектонското „решавање“ на проблемот и се насочува кон реформирање на казнената политика.

Советот на Европа со Препораката R(89)12 истакнува дека образованието во затворите треба да биде рамноправно со образованието во заедницата и да биде достапно за сите осудени лица. Ова вклучува општо образование, стручно оспособување, културни активности и програми за развој на лични и социјални вештини (Council of Europe, 1989). Истражувањата покажуваат дека образованието има најсилно влијание врз намалување рецидивизам, подобрување на самодисциплината и развој на позитивни модели на однесување (Coyle, 2009). Во Македонија, како што наведува Мојановски (2014), пристапот до образовни програми е нееднаков и ограничен, што го спречува развојот на хуман и современ третман.

Советот на Европа го нагласува значењето на затворскиот персонал во спроведувањето на сите стандарди. Препораката R(97)12 бара персоналот да биде со соодветна стручна подготовка, со јасно дефинирани обврски и со континуирана професионална обука (Council of Europe, 1997). Документите посочуваат дека персоналот не треба да се третира само како безбедносна структура, туку како професионална служба со образовна, социјална и комуникациска улога. Ова се потврдува и во истражувањето „Ставовите на вработените“ (Мојаноски, 2015), каде што вработените изразуваат потреба од подобра обука, повеќе кадар и јасни

процедури, што се поклопува со препораките на Советот за зголемување на административниот и човечки капацитет.

Современата тенденција во европската казнена политика е да се намали зависноста од затворот како главна реакција на криминал. Препораката CM/Rec(2017)3 повикува на проширување на пробациските мерки, условните ослободувања, куќниот притвор, работата за јавен интерес, посредувањето и други санкции кои го намалуваат оптоварувањето на затворите (Council of Europe, 2017). Овие мерки се гледаат како поефективни, поевтини и подобри за општествената интеграција на сторителите. Како што укажува Garland (2001), современите системи мора да развиваат „рационална хиерархија на санкции“ во која затворот е последна опција, а не почетна реакција. Во Македонија, оваа насока се развива постепено, но според Мојановски (2014), недовербата во алтернативните санкции и нивната ограничена примена продолжуваат да го оптоваруваат системот со преголем број осудени лица.

Советот на Европа го промовира концептот на „динамична безбедност“, кој подразбира дека вистинската безбедност се постигнува не преку заклучени врати, туку преку доверлива, професионална и комуникациски отворена врска меѓу персоналот и осудените лица (Council of Europe, 2020). Динамичната безбедност бара едуциран персонал кој ги познава моделите на однесување, психолошките потреби и потенцијалните ризици кај осудените лица. Овој модел е далеку пософистициран од традиционалниот „статичен“ безбедносен концепт. Во македонските услови, како што посочува Мојановски (2015), вакви практики се развиваат ограничено, главно поради недостиг на кадар и структурни бариери.

3.3 Стандарди на Обединетите нации

Стандардите на Обединетите нации за третман на лицата лишени од слобода претставуваат најобемниот и највлијателен меѓународен систем на правила во сферата на човековите права во пенолошкиот контекст. Од нивното прво воспоставување во 1955 година, па сè до ревидираните нормативни рамки од 2015 година, ООН постојано ја развиваат филозофијата дека лишувањето од слобода мора да биде организирано така што ќе го заштити достоинството на секое лице, без оглед на неговиот правен статус.

Целта на овие стандарди не е само да обезбедат минимални услови, туку да постават глобални насоки кои треба да бидат основа за законодавните, организациските и третманските реформи во сите држави. Во таа смисла, документите на ООН претставуваат глобален консензус за тоа што се смета за хуман третман во затворска средина.

Како што забележуваат Coyle (2009) и van Zyl Smit & Snacken (2009), правилата на ООН имаат особено значење за земјите во транзиција, каде што затворските системи се соочуваат со низок квалитет на сместување, недостиг на кадар, ограничени третмански активности и пренатрупаност. Истите предизвици се забележуваат и во контекст на Македонија, што го документираат истражувањата на Мојановски (2014; 2015), каде што се укажува дека условите во повеќе установи не ги задоволуваат стандардите пропишани од ООН, особено во делот на здравство, хигиена, индивидуален третман и пристап до активности.

Најзначајните документи на ООН кои се однесуваат на затворите се:

– Стандардните минимални правила за третман на затворениците (Мандела правила),

– Бангкок правилата,

– Правилата за малолетни лица лишени од слобода (Havana Rules),

– Конвенцијата против тортура,

– Основни принципи за третман на затворениците (1990).

Во ова поглавје ќе бидат разработени Мандела правилата и Бангкок правилата, како најрелевантни за анализа на општи и специфични аспекти на третманот.

3.3.1 Мандела правила

Мандела правилата претставуваат ревидирана верзија на Стандардните минимални правила од 1955 година и се усвоени од Генералното собрание на ООН во 2015 година. Тие го носат името на Нелсон Мандела, кој поминал 27 години во затвор и станал глобален симбол на борбата за човекови права.

Овие правила претставуваат најдетален и највлијателен документ во меѓународното казненоправно право. Нивната суштина е изградена врз три основни принципи:

1) апсолутно почитување на човековото достоинство;

2) хуман третман;

3) минимизирање на штетата од лишувањето од слобода.

Според член 1, секое лице лишено од слобода мора да биде третирано без „никаква дискриминација“, а условите мора да го заштитат неговото физичко и психичко здравје (UNODC, 2015). Оваа определба поставува универзален стандард за сите држави, без оглед на нивото на развој. Особено значајни се правилата кои се однесуваат на сместувањето, здравствената грижа и индивидуалниот третман. Мандела правилата бараат секој затвореник да има доволен простор, пристап до природна светлина, санитарии во исправна состојба и услови што не го загрозуваат неговото здравје. Во член 24 се нагласува принципот на „еквивалентност на здравствената грижа“ затворениците мора да имаат здравствена заштита еднаква на онаа достапна во заедницата. Ова е критично важно бидејќи затворската средина може да ги влоши постојните медицински состојби, а депривацијата често создава психолошки последици (Pont et al., 2012).

Мојановски (2014) забележува дека здравствената заштита во повеќе установи е недоволно развиена, со ограничен пристап до лекари, терапевти и психолози, што го нарушува принципот на еквивалентност пропишан во Мандела правилата.

Мандела правилата силно ја осудуваат и изолацијата. Долготрајната самичка изолација (подолга од 15 дена) се смета за акт што може да претставува нечовечки третман и е дозволена само во исклучителни и строго ограничени ситуации (Rule 43–45). Ова е засновано на голем број истражувања кои покажуваат дека самичката изолација доведува до анксиозност, халуцинации, депресија и когнитивни нарушувања (Shalev, 2008).

Во практичната анализа на македонскиот систем, Мојановски (2015) забележува дека режимските мерки често зависат од кадровски и инфраструктурни ограничувања, што укажува на потреба од усогласување со овие меѓународни принципи на

пропорционалност и контролирана употреба на изолацијата. Примената на Мандела правилата не подразбира само формално прифаќање, туку развивање на структури кои обезбедуваат индивидуален третман, програми за ресоцијализација, образование, работа и психолошка поддршка. Врз основа на позитивната пенологија, ООН укажуваат дека затворот мора да создава услови кои го олеснуваат враќањето во општеството, а не дополнително да ги засилуваат факторите на ризик (UNODC, 2018).

Според наодите на Мојановски (2014), најголемите отстапувања од Мандела правилата се забележуваат во сместувањето, здравството и недостигот на структурирани третмански програми. Ова ја нагласува важноста од темелно реформирање на затворската инфраструктура и човечките ресурси.

3.3.2 Бангкок правила

Бангкок правилата, усвоени од ООН во 2010 година, претставуваат првиот меѓународен документ кој системски ги третира потребите на жените во затворите. Потребата за нивно донесување произлегува од фактот дека традиционалните затворски практики долго време биле ориентирани кон машката затворска популација, иако жените претставуваат група со специфични биолошки, психолошки и социјални потреби (UNODC, 2010). Како што нагласуваат Brems & Achtenberg (2014), жените во затвор обично се соочуваат со: повисоки стапки на претходно преживеано насилство, поголема застапеност на ментални нарушувања, поголема зависност од лекови и родителски обврски. Затоа, третманот на жените не може да биде идентичен со оној на мажите.

Бангкок правилата се темелат на принципот на недискриминација и бараат државите да развијат родово чувствителни политики кои ќе ги почитуваат физиолошките, здравствените и психосоцијалните потреби на жените. Особено значајни се правилата што се однесуваат на репродуктивното здравје, пристапот до гинеколог, пред- и постнатална грижа, исхрана, приватност и целосна заштита од насилство. Правилата препорачуваат ограничена употреба на притвор за бремени жени, жени со мали деца и жени со историја на траума, истакнувајќи дека затворската средина може да ја влоши и здравствената состојба и психолошката стабилност (UNODC, 2010).

Еден од најважните сегменти на Бангкок правилата е промовирањето на алтернативи на затвор за жени сторители. Истражувањата покажуваат дека кај жените рецидивизмот се намалува најмногу кога се користат пробациски мерки, психосоцијални програми и третмани кои ја адресираат траумата и социјалната маргинализација (van den Bergh et al., 2011). Социолошките анализи истакнуваат дека жените поретко извршуваат насилни дела и дека лишувањето од слобода кај нив има потешки последици, особено кога се раздвојуваат од малолетни деца (Corston, 2007). Затоа, Бангкок правилата бараат политики кои ќе ја минимизираат употребата на затвор за оваа група. Иако македонската пенитенцијарна популација има релативно мал процент жени, истражувањата на Мојановски (2014) укажуваат дека потребите на жените често остануваат недоволно адресирани, особено во делот на здравствената заштита, приватноста и пристапот до програми ориентирани кон психолошка поддршка и третман на траума. Ова ја нагласува важноста од прилагодување на политиките кон стандардите на Бангкок правилата, дури и кога бројот на жени во затворите е мал, бидејќи ранливоста не е пропорционална на бројноста.

Бангкок правилата претставуваат значаен чекор кон родовата еднаквост и покажуваат дека современиот затворски систем мора да биде чувствителен кон различностите во затворската популација. Тие ја надминуваат традиционалната логика на униформен третман и промовираат ново разбирање: дека праведниот третман мора да биде индивидуализиран и родово свесен.

3.4 Модели на третман во европските затворски системи

Современите европски затворски системи се развиваат во рамка што ја нагласува хуманоста, индивидуализацијата и ресоцијализацијата како основни принципи на третман. Во последните три децении се забележува јасна тенденција на напуштање на класичните репресивни модели и премин кон политики што го минимизираат штетното влијание на лишувањето од слобода. Овој процес е под влијание на Европските затворски правила, одлуките на Европскиот суд за човекови права, препораките на Советот на Европа и стандардите на ООН.

Како што истакнува Coyle (2009), европските системи се ориентираат кон идејата дека затворот не треба да биде институција на пасивна изолација, туку место каде што се создаваат услови за развој на личните способности, одговорност и

интеграција. Овој принцип се потврдува и во тенденциите на „европската пенолошка школа“, која во континуитет ја нагласува потребата затворите да функционираат како дел од општеството, а не како паралелна структура (van Zyl Smit & Snacken, 2009).

Скандинавските земји Норвешка, Шведска и Данска претставуваат најобработени примери на хуманистички третман. Основната филозофија е дека „казната е лишување од слободата, а не лишување од достоинството“ (Pratt, 2008). Поради тоа, затворите функционираат со минимално ограничување, со отворени одделенија, активности што го имитираат секојдневниот живот и со силен фокус на образование и работа. Норвешкиот модел, најпознат преку установите „Халден“ и „Бастој“, го третира осуденото лице како граѓанин кој во моментот се наоѓа во конфликт со законот, а не како „опасен субјект“. Овој пристап се темели на динамична безбедност, активно комуницирање меѓу персоналот и осудените лица и длабока доверба во можноста за промена. Гарланд (2001) го опишува овој модел како „социјална инвестиција“, бидејќи државата вложува во третман за да намали идни трошоци од рецидивизам. Резултатите од овој модел се меѓу најдобрите во Европа, Норвешка има рекордно низок рецидивизам (повеќе од двојно понизок од просекот во ЕУ). Оваа практика ја потврдува тезата дека позитивната затворска клима, образованието и терапевтските интервенции имаат далеку поголем ефект од строгите режимски мерки.

Германија и Австрија развија модел познат како „Behandlungsprinzip“ принцип на третман. Германија уште во Законот за извршување казни од 1977 година утврди дека целта на казната е „Resozialisierung“, односно подготвување на осуденото лице за живот на слобода.

Овој модел поставува неколку основни принципи:

– индивидуална проценка на ризик и потреби,

– структурирано комбинирање на образование, работа, терапија и психолошки третман,

– активно вклучување на социјалните служби,

– прогресивно намалување на рестрикциите во текот на казната.

Според van Zyl Smit (2006), германскиот модел е пример за интегрирање на третманот со правните гаранции за достоинство, приватност и хуманост.

Компаративно со Македонија, овие модели се оддалечени поради ограниченият кадар и инфраструктура, но основните принципи индивидуализација, психосоцијален третман, постепена ресоцијализација се целосно применливи и се препознаваат во препораките на Мојановски (2014; 2015), кој нагласува дека македонскиот систем мора да се движи токму во оваа насока.

Холандија разви модел ориентиран кон когнитивно-бихевиорални интервенции, комуникациски вештини и активна улога на персоналот во секојдневната работа. Во холандските затвори персоналот е обучен да работи како „трета терапевтска сила“ нивната секојдневна интеракција со осудените лица е дел од процесот на корекција.

Како што забележува Taxman (2008), овој модел ја нагласува важноста на психолошките програми кои адресираат ризични мисловни шеми, импулсивност и социјални дефицити.

Во холандските установи се применуваат:

– програми базирани на когнитивно-бихевиорална терапија,

– менторски системи,

– структуриран дневен ритам,

– задолжително образование до одредена возраст,

– „transition houses“ за поддршка при излегување од затвор.

Многу од овие елементи го надминуваат нивото на „класичен третман“ и воведуваат модел на континуирана грижа, кој е потценет во постсоветските системи.

Велика Британија применува повеќе паралелни модели, бидејќи системот е голем, разнороден и заснован на регионални автономии. Сепак, неколку принципи се централни:

– Offender Management Model: интегрирање на третман со ризик-проценка;

– програми за ментално здравје и злоупотреба на супстанции;

– значајна примена на пробација како алтернатива;

– политики за кратки казни со минимизација на штетата.

Британскиот систем е предмет на критики во однос на пренатрупаност и приватизација, но и понатаму претставува еден од водечките модели во Европа во делот на структурирани програми и индивидуални планови за третман (Robinson & McNeill, 2015).

Јужна Европа разви модел кој комбинира третман со силно вклучување на заедницата.

Шпанија е позната по програмите за семејна интеграција, рехабилитација преку работа и третман на зависности. Италија разви уникатен систем на „отворени“ и „полуотворени“ установи, каде што многу осудени лица работат надвор од затворот под надзор, модел кој драматично го намалува рецидивизмот. Португалија стана пример за хуман третман во случаите на зависности, поради интегрираниот терапевтски модел. Овие земји покажуваат дека третманот не може да се сведе само на програми внатре во затворите; тој мора да биде поврзан со локалните заедници и со пазарот на труд.

3.4.1 Компаративна анализа со македонскиот систем

Истражувањата на Мојановски (2014; 2015) јасно укажуваат дека македонските установи заостануваат зад европските стандарди најмногу во следниве сегменти:

– недоволно развиен индивидуален третман,

– ограничени образовни и работни програми,

– недостиг на психолог и социјален работник,

– пренатрупаност и застарени објекти,

– слаб професионален развој на персоналот,

– недоволно координирање со заедницата при ресоцијализација.

Компаративната анализа покажува дека Македонија теоретски ги прифаќа европските принципи, но практичната примена е ограничена. Особено е забележливо дека македонските затвори функционираат најмногу по „статичен безбедносен модел“, додека европските системи се движат кон динамична безбедност, отворени одделенија, структурирани програми и висок професионален стандард на персоналот. Како што нагласува van Zyl Smit (2006), модерниот третман во Европа не се темели на казната како изолација, туку на казната како процес на промена. Ова е правец во кој и македонскиот систем мора да се движи.

3.4.2 Компаративна анализа

Компаративната анализа има суштинска улога во разбирањето на различните модели на третман во европските затворски системи и нивните резултати. Преку споредување на основните карактеристики на неколку земји, можно е да се согледа како различните политики, нивоа на ресурси, организациски модели и третмански филозофии влијаат врз ефективноста на ресоцијализацијата, затворската клима и степенот на рецидивизам. Европа не е единствен и хомоген простор напротив, таа содржи широк спектар на затворски системи, од скандинавските, кои се ориентирани кон социјална интеграција, до постконзервативните модели кои задржуваат елементи на традиционална казненоправна логика. Оваа разноликост овозможува да се согледаат силните и слабите страни на секој систем и да се извлечат применливи препораки за земји како Северна Македонија, каде што капацитетите, инфраструктурата и кадровските ресурси се ограничени. Притоа, не се настојува механичко копирање на некој модел, туку идентификување на принципи што се покажале универзално ефективни: индивидуализација на третманот, отворени одделенија, динамична безбедност, силен акцент на образованието и психолошката поддршка, професионализација на персоналот и силни механизми за надзор и контрола.

За јасно прикажување на разликите, подолу е вклучена компаративна табела.

Табела 1. Компаративен приказ на клучни третмански елементи во европските затворски системи

Држава	Модел на третман	Степен на отвореност на установите	Програми за ресоцијализација	Професионализација на персоналот	Рецидивизам
Норвешка	Хуманистички, ориентиран кон развој	Многу висок (отворени одделенија, динамична безбедност)	Образование, работа, терапија, социјални програми	Многу висок (долготрајни академски обуки)	20 – 25 %
Германија	„Behandlungsprinzip“ принцип на третман	Среднов исок (прогресивни режими)	Индивидуални планови, психотерапија, професионални обуки	Висок	30–35 %
Холандија	Когнитивно-бихевиорален модел	Среден	CBT-програми, комуникациски обуки, менторски системи	Висок	35 %

Шпанија	Социјална интеграција, третман на зависности	Среден	Работни програми, образование, програми за зависности	Средновисок	30–40 %
Италија	Отворени и полуотворени установи	Висок	Работа надвор од затвор, социјална поддршка	Средно	35–40 %
Северна Македонија	Традиционален модел со ограничени ресурси	Низок (доминира затворен режим)	Нерегуларни програми; недостиг на кадар	Низок (недостаток на обуки)	Непрозрачно (не се објавуваат редовни податоци)

Извори: Coyle (2009); van Zyl Smit & Snacken (2009); CPT Reports; Pratt (2008); италијанско Министерство за правда (2019); Мојановски (2014; 2015).

Компаративната табела ја покажува сложеноста и различноста меѓу европските системи, но воедно овозможува јасно да се согледаат критичните точки каде што се разликува македонскиот систем од современите практики. Скандинавските земји се издвојуваат како најуспешен модел, каде што третманот е длабоко вкоренет во хуманистичка перспектива. Во тие системи, лишувањето од слобода се сфаќа како минимално ограничување, додека целиот остаток од животот на затвореникот се структуира така што го подготвува за повторно вклучување во заедницата. Ова објаснува зошто рецидивизмот таму е најнизок во европски рамки. Германија нуди систем каде што основна цел е ресоцијализацијата, со внимателно изготвени индивидуални планови за третман. Овој пристап покажува дека дури и во повеќе конзервативни општества третманските филозофии може да се одржат кога постојат професионален кадар и стабилен правен систем. Холандија развива модел каде што корекцијата е фокусирана на когнитивно-бихевиорални интервенции. Овој пристап го

покажува значењето на психолошките и социјалните механизми во третманот нешто што е многу релевантно за земји со високи нивоа на социјална исклученост кај затворената популација. Шпанија и Италија се интересни примери за медитерански модел, каде што многу се инвестира во социјална поврзаност, работа и контакти со надворешната заедница. Италија е една од ретките земји каде што голем процент на осудени лица работат надвор од затвор, што создава директни услови за ресоцијализација уште за време на извршувањето на казната.

Во рамките на оваа компаративна слика, Македонија се наоѓа на спротивниот крај од напредните модели. Истражувањата на Мојановски (2014; 2015) доследно укажуваат на ограничен третман, недоволни кадровски ресурси, слаб персонал, пренатрупаност и инфраструктурни проблеми.

Основните слабости се видливи во следниве сегменти:

– ниско ниво на отвореност на установите, што во пракса значи продолжено изолирање наместо прогресивен третман;

– многу мал број на програми и отсуство на систематски пристап во работењето со зависности, ментално здравје или професионални обуки;

– недостаток на психолог, педагог, социјален работник и терапевти, што директно влијае врз индивидуализацијата;

– слаба обука на персоналот, бидејќи пенитенцијарната работа не е организирана како професија со јасни кариерни патеки и формални квалификации;

– недостиг на официјални податоци за рецидивизам, што го отежнува планирањето на третманските политики.

Табелата покажува дека Македонија во суштина функционира според еден традиционален, затворен и казнен модел, типичен за земји со ограничени ресурси. Сепак, европските примери јасно демонстрираат дека позитивната промена не зависи само од материјални средства, туку и од развој на професионални стандарди, плански третман и системска поддршка на персоналот.

Компаративната анализа покажува дека успешните системи се оние што ја препознаваат комплексноста на човековото однесување и вредноста на достоинството. Сите европски модели што бележат ниски нивоа на рецидивизам се модели што го гледаат осуденото лице како личност со развојни потреби и потенцијал за промена, а не како „носител на ризик“. Хуманистички пристап не значи попустливост, туку дисциплинирана структура на поддршка: образование, работа, психолошка стабилизација, социјални контакти и постепено јакнење на автономијата. Оваа логика е во директна спротивност со моделите базирани на пасивна изолација, каде што затвореникот станува само „некој што треба да се чува“, а не некој што треба да се подготви за слобода.

4 ПРАВНА И ИНСТИТУЦИОНАЛНА РАМКА НА КАЗНЕНОПОПРАВНИОТ СИСТЕМ ВО МАКЕДОНИЈА

Правниот и институционалниот систем на казненопоправните установи во Република Северна Македонија се гради врз принципите на владеење на правото, почитување на човековите права и усогласување со европските и со меѓународните стандарди за третман на лицата лишени од слобода. Овој систем ја одразува развојната логика на националното кривично законодавство, кое постепено се ориентира кон модели на ресоцијализација, намалување на штетата и контролиран, пропорционален и хуман третман. Нормативната рамка ја интегрира државната политика во областа на казненопоправното право, институционалната поставеност на Управата за извршување санкции, надлежностите на судовите, правото на жалба, механизмите за надзор и заштита од злоупотреби, како и правилата што се однесуваат на секојдневното функционирање на затворите.

Правната инфраструктура се темели на три главни столба:

1. Кривичниот законик, кој ги дефинира казните и нивната цел;
2. Законот за извршување санкции, кој го уредува третманот, организацијата и надзорот;
3. Подзаконските акти, кои ја уредуваат конкретната примена во институционалната практика.

Во анализите на Мојановски (2014; 2015) јасно се истакнува дека Македонија формално е усогласена со повеќето начела на Европските затворски правила и на Мандела правилата, но дека практичната примена е значително отстапена поради кадровски и инфраструктурни ограничувања. Затоа, разработката на правната рамка е суштински важна за разбирање на реалните можности и слабости во казненопоправниот систем.

4.1 Законодавна рамка

Законодавната рамка ја поставува основата на функцијата и целите на извршувањето на казните, определувајќи ги карактерот и содржината на санкцијата,

институционалната организација, правата и обврските на осудените лица, како и одговорностите на органите кои го спроведуваат извршувањето.

Во македонскиот правен систем оваа рамка е обемна и се состои од повеќе извори со различен правен ранг. Најзначајните од нив се:

- Кривичниот законик (КЗ)
- Законот за извршување санкции (ЗИС)
- Правилници, упатства и интерни акти на Управата за извршување санкции
- Меѓународни договори кои државата ги ратификувала и кои според Уставот се дел од внатрешниот правен поредок

Ова ниво создава правно окружување што ги регулира сите аспекти на функционирањето на затворите: од типологија на санкции, преку класификација и третман, до работата на персоналот, финансиските средства и механизмите за надзор.

4.1.1 Кривичен законик

Кривичниот законик на Република Северна Македонија претставува темелниот извор кој ги утврдува казните, нивната цел и систематизацијата на кривичните дела. Законодавецот со овој акт ја дефинира суштината на санкцијата: казната не е само репресија, туку инструмент за заштита на општествените вредности и средство за спречување на идни кривични дела (Кривичен законик, чл. 32).

КЗ предвидува неколку видови санкции:

- казна затвор,
- парична казна,
- условна осуда,
- судска опомена,
- безбедносни мерки (чл. 64–86),
- воспитни мерки за малолетници (чл. 79–100).

Според член 33, целта на казните е „прилагодување на сторителот кон правилата на општественото живеење“ и „спречување од повторно вршење кривични дела“. Овие одредби го рефлектираат принципот на ресоцијализација, кој е клучен елемент во современите европски пенолошки системи (van Zyl Smit & Snacken, 2009).

Казната затвор е најтешката кривична санкција, уредена во член 39, со минимални и максимални временски рамки зависно од тежината на делото. Кривичниот законик не ја разработува конкретната процедура за извршување на казната, таа задача му припаѓа на Законот за извршување санкции, но пропишува важни основни правила, како што се:

- задолжителна почит кон човековото достоинство,
- забрана на нечовечки и понижувачки третман (чл. 54),
- право на законски и судски надзор,
- ограничување на казните што можат да се извршуваат на начин спротивен на европските стандарди.

КЗ, со својата ориентација кон превенција и интеграција, ги следи современите тенденции во кривичното право, каде што казната е средство за промена, а не механички одговор на делото. Како што напоменува Garland (2001), модерните системи настојуваат да го надминат концептот на казната како „одмазда“ и да развијат социјални механизми на поддршка и поправка.

Мојановски (2014) забележува дека иако законодавната рамка е формално усогласена со европските принципи, практичната реализација на ресоцијализацијата е ограничена поради недоволен третман, недостиг на кадар и недоволно дефинирани програми за работа со осудените лица.

4.1.2 Закон за извршување санкции

Законот за извршување санкции (ЗИС) е најдеталниот и најзначајниот правен акт што ја уредува материјата на извршување на казни, мерки на претпазливост, притвор, воспитни мерки и други санкции. Овој закон го дефинира целиот организациски систем, типологијата на установите, класификацијата на осудените, програмите за

третман, правата и обврските, работата на персоналот, дисциплинските мерки и надзорот.

4.1.2.1 Основни начела на Законот

Законот се темели на следниве принципи:

- почитување на достоинството на личноста,
- хуманост во третманот,
- индивидуализација,
- законитост,
- ресоцијализација,
- заштита на општеството од криминалитет.

Според член 3, третманот мора да биде организиран така што ќе „придонесе за развој на работните навики, образование и одговорност на лицето“. Оваа насока е во склад со Мандела правилата (UNODC, 2015), кои глобално ја дефинираат еквивалентноста на условите.

4.1.2.2 Организациска структура

Законот ја определува Управата за извршување санкции (УИС) како орган надлежен за:

- управување со затворите,
- стандардизација на третманските програми,
- финансиска контрола,
- кадровска политика,
- надзор над законитоста,
- имплементација на меѓународните стандарди.

Како што наведува Мојановски (2015), УИС претставува „централна институционална оска“ на системот, но ја карактеризираат проблеми со недоволен број обучени кадри, административна преоптовареност и ограничени буџети, што ја нарушува примената на Законот во практика.

4.1.2.3 Видови казненопоправни установи

ЗИС ги утврдува следните видови установи:

- затвори со отворен, полуотворен и затворен режим,
- казненопоправни домови,
- воспитни центри,
- установи за издржување казна за малолетници,
- истражни притвори.

Оваа категоризација е блиска до европската практика (CPT Standards, Council of Europe), која пропишува постепено намалување на рестрикциите, зависно од однесувањето и ризикот.

4.1.2.4 Класификација и третман

Законот предвидува индивидуална проценка на секое лице според:

- ризик,
- криминолошки профил,
- психолошка состојба,
- социјални фактори,
- здравствени потреби.

За секој осуден се подготвува индивидуален третмански план, кој вклучува образование, работа, психолошки третман, социјална поддршка и прогресија во режимот. Но, како што укажува Мојановски (2014), индивидуалниот план најчесто

останува формален документ, бидејќи недостасуваат психолози, социјални работници и педагози, а капацитетите се ограничени.

4.1.2.5 Права на осудените лица

ЗИС детално ги пропишува правата:

- право на здравствена заштита (чл. 81–89),
- право на писмо, телефон, посети,
- право на жалба,
- право на образование,
- право на работа,
- право на верски активности,
- право на приватност и хигиена.

Овие одредби го следат принципот на хуман третман, но во практика, како што забележува Мојановски (2015), многу права се ограничени од материјалните услови, пренатрупаност и недоволен број на персонал.

4.1.2.6 Дисциплинска постапка

Законот ја регулира дисциплинската одговорност, изолацијата и мерките за одржување ред и безбедност. Изолацијата е строго ограничена, во согласност со Мандела правилата (Rule 43–45), но во практика, според CPT (2019), често се користи како замена за недостиг од кадар или заради инфрасруктурни проблеми.

4.1.3 Подзаконски акти

Подзаконските акти се клучни за секојдневната имплементација на Законот за извршување санкции. Тие ги прецизираат техничките, организациските и административните правила кои ја определуваат практиката во установите.

Правилник за куќен ред во казненопоправните установи

Овој правилник ја уредува:

- дневната рутина,
- времето за спиење, хигиена и прошетки,
- користење телефони, писма и посети,
- правата на болни и лица со попреченост,
- користење на дисциплински мерки.

Правилникот се смета за основен инструмент за оперативно управување. Според анализата на Мојановски (2014), често постојат разлики меѓу формалните правила и реалните услови, особено во поглед на хигиената, исхраната и рекреативните активности.

Правилник за третман

Овој документ ги разработува:

- класификацијата,
- индивидуалниот план,
- психолошките програми,
- третманските активности,
- прогресијата во режимот.

Иако формално следи европски стандарди, Мојановски (2015) укажува дека третманот често е „минимален или несистематичен“ поради недостиг на стручни профили.

Финансиски правилници

Овие правилници го определуваат:

- буџетот на установите,
- стандардите за исхрана,

- облека, хигиена,
- медицински материјали.

Еден од критичните проблеми, според Мојановски (2014), е тоа што финансиските стандарди се ниски и не се усогласени со реалните потреби на затворите.

Интерни акти и упатства

Покрај официјалните правилници, УИС издава упатства кои го регулираат:

- однесувањето на персоналот,
- постапките при прием и префрлање на осудените,
- протоколите при безбедносни инциденти,
- медицинските процедури.

Овие документи имаат големо практично значење, но нивната примена силно варира меѓу установите.

4.2 Организација на Управата за извршување санкции

Управата за извршување санкции претставува централниот државен орган задолжен за целокупното функционирање на казненопоправниот систем во Република Северна Македонија. Нејзината организација, надлежности и внатрешна структура ја оформуваат институционалната основа врз која се извршуваат казните, мерките и сите останати санкции определени со закон. Управата дејствува како врска меѓу законодавниот концепт, судската власт и практичната изведба на казненопоправната политика, што ја прави клучен чинител во обезбедувањето на законитост, професионалност и усогласување со меѓународните стандарди за третман на лицата лишени од слобода. Како орган во состав на Министерството за правда, Управата има двојна функција: административна и стручна. Административната функција вклучува организација на институциите, буџетирање, човечки ресурси, материјална поддршка и контрола на законитоста, додека стручната функција се однесува на развивање третмански политики, следење на европските пракси, унапредување на програмите за

ресоцијализација и континуирана евалуација на состојбата во установите. Ова двојно дејствување ја позиционира Управата како „стожерен механизам“ кој ги поврзува правните норми со нивната практична примена, нешто што во современите пенолошки системи се смета за критичен предуслов за функционирање на хумани институции (Coyle, 2009; van Zyl Smit & Snacken, 2009).

Во истражувањата на Мојановски (2014; 2015) јасно се укажува дека ефикасноста на Управата има директно влијание врз состојбата во затворите. Така, организациските слабости, недостигот на кадар, нефункционалната комуникација меѓу институциите и ограничените финансиски средства се извор на бројни системски проблеми што се рефлектираат во секојдневните услови на сместување, третман и безбедност. Во неговите извештаи се констатира дека Управата се соочува со „структурен притисок“, бидејќи законодавната рамка од неа бара развиени третмански функции, а објективните капацитети често се недоволни за нивно целосно спроведување (Мојановски, 2015). Институционалната структура на Управата опфаќа повеќе сектори: сектор за третман, сектор за безбедност, сектор за финансии, сектор за човечки ресурси, правен сектор, сектор за инспекциски надзор и сектор за нормативи и развој. Секој од нив има специфични задачи кои во теорија треба да обезбедат хармонично функционирање на системот, но во практика често се јавува дисбаланс помеѓу надлежностите и можностите. На пример, секторот за третман има задача да развива индивидуални програми за осудените, да следи нивна примена и да препорачува прогресија во режимот, но Мојановски (2014) констатира дека во македонските установи хронично недостасуваат психолози, социјални работници и педагози кои би ја спровеле оваа работа на терен.

Секторот за безбедност има задача да ги усогласува протоколите за ред и дисциплина, да ја контролира употребата на средства за присилба и да ги развива политиките на динамична безбедност. Во извештаите на CPT (Council of Europe, 2019) се нагласува дека безбедносните системи во Македонија често се ориентирани кон статична контрола, односно надзор преку обезбедување и технички мерки, додека современите европски системи се фокусираат на динамична безбедност која се гради на комуникација, доверба и професионален однос кон затворениците. Оваа разлика е симптоматична за поширокаата состојба во рамки на институционалната поставеност на Управата.

Правниот сектор во Управата ја осигурува законитоста на постапките, изготвува интерни акти и го следи усогласувањето со меѓународните стандарди. Според анализите на Council of Europe (2020), Македонија има солидно формално усогласување со Европските затворски правила, но практиката останува значително оддалечена од минималните стандарди поради кои правните документи не се доволно поддржани со реални ресурси. Управата, иако носител на овие обврски, нема доволно институционална моќ за обезбедување на стабилно финансирање и професионален развој на кадарот, што ја ограничува нејзината способност да спроведе реформи.

Еден од најзначајните сегменти на организацијата на Управата е инспекцискиот надзор. Тој треба да биде независен, објективен и континуиран, но истражувањата укажуваат дека контролата често се спроведува формално и без суштински последици за прекршувањата. Мојановски (2015) забележува дека мониторингот ретко резултира со системски подобрувања, бидејќи извештаите не се проследуваат со конкретни планови за корекција, ниту пак навремено се обезбедуваат ресурси за нивна имплементација. Организацијата на Управата треба да обезбеди услови во кои третманот ќе биде содржински, а не формален, кадарот професионален, а затворската клима стабилна и насочена кон подобрување на благосостојбата на осудените лица. Современите стандарди, како Мандела правилата (UNODC, 2015), инсистираат на управување кое ја гарантира еквивалентноста на здравствената заштита, пристап до образование и програми за ресоцијализација, транспарентност, почитување на човековите права и минимизирање на штетата која природно произлегува од лишувањето од слобода. Меѓутоа, како што потврдуваат и извештаите на CPT и на Европската комисија, Управата функционира во услови на сериозен институционален дисбаланс: низок број обучен персонал, недоволни финансии, недоволна координација меѓу сектори и пренатрупани установи. Овие слабости не се резултат на лошо законодавство, туку на ограничени капацитети и недоволна поддршка на институционално и политичко ниво. Со други зборови, Управата често има задача да реализира стандарди кои ја надминуваат реалната состојба на кадровските и материјалните ресурси во земјата. Ова создава постојан јаз помеѓу нормативниот систем и практичната имплементација, што е еден од најголемите предизвици за успешна реформа.

Сепак, постои широк простор за унапредување. Европските искуства покажуваат дека клучно е развивање на професионален кадар, воспоставување систем на континуирана обука, подобрување на планирањето на буџетите, зајакнување на инспекцискиот надзор, вклучување на невладиниот сектор и развивање култура на транспарентност и отчетност (Coyle, 2009; Council of Europe, 2020). Токму овие елементи треба да бидат основа за следната фаза од реформите во македонскиот казненопоправен систем.

4.3 Видови казненопоправни установи

Системот на казненопоправните установи во Република Северна Македонија претставува сложена институционална структура која опфаќа повеќе типови установи со различна цел, организација и правно уредување. Правната основа за нивната работа се наоѓа во Законот за извршување санкции, каде што е извршена поделба според природата на санкцијата, категоријата на лица што ја издржуваат казната, степенот на ризик и мерките на безбедност што се применуваат. Поделбата на установите претставува клучна компонента на пенолошката политика, затоа што преку неа се овозможува индивидуализиран пристап кон лицата лишени од слобода.

Како што посочува Мојановски (2014), разновидноста на установите е неопходна за развој на третмански политики, бидејќи различните групи осудени лица имаат различни потреби, ризици и правни статуси. Затоа, системи кои функционираат со единствен тип затвор се сметаат за застарени и неефикасни. Европските затворски правила (ЕЗП) исто така го препознаваат значењето на дистинкцијата меѓу установите и инсистираат државите да располагаат со структури кои ќе овозможат соодветен третман, класификација и прогресија (Council of Europe, 2020). Системот традиционално се состои од три централни категории установи: казненопоправни домови, воспитно-поправни домови и истражни затвори. Секоја категорија има особена функција и организациска логика, иако во практика овие разлики не секогаш се спроведуваат со целосна конзистентност, што е забележано и во извештаите на CPT (2019) и во анализите на Мојановски (2015).

4.3.1 Казненопоправни домови

Казненопоправните домови претставуваат основниот вид установа во која се издржуваат казните затвор изречени со правосилни судски пресуди. Тие се институциите што имаат највисок степен на комплексност, затоа што во нив се извршуваат најразновидните третмански програми, мерки на безбедност и активности од секојдневниот живот на осудените лица. Постојат домови со различен степен на обезбедување, зависно од категоријата на затворениците и нивниот ризик. Затворениот режим предвидува строги безбедносни мерки, ограничено движење и контролиран пристап до активности. Полуотворениот режим претставува форма со умерени ограничувања, каде што се овозможува поголема слобода во движењето и вклучување во третмански програми. Отворениот режим е најлиберален и е наменет за лица со ниска опасност и добри прогнози за ресоцијализација. Правната рамка ја поддржува прогресијата, односно постепеното преминување од построг кон полесен режим, што е клучно начело во Европските затворски правила. Како што нотира Coyle (2009), казненопоправните домови се „срцето на затворскиот систем“, затоа што од нив зависи дали казната ќе произведе промена или дополнителна маргинализација. Во Македонија, меѓутоа, казненопоправните домови се соочуваат со сериозни предизвици: стара инфраструктура, пренатрупаност, недостиг на обучен кадар и многу ограничени ресурси (Мојановски, 2014). Во повеќе установи, капацитетите не одговараат на европските стандарди за простор, приватност и хигиена, а третманските активности често се минимални или непостоечки. Еден од најкомплексните домови е Казненопоправниот дом „Идризово“, кој повеќепати бил предмет на критика од страна на СРТ, особено во однос на условите за сместување, хигиената и пристапот до здравствена заштита. Во контраст, современите европски системи инсистираат казненопоправните домови да обезбедуваат образование, работа, психолошки третман и програми за развој на вештини. Van Zyl Smit и Snacken (2009) посочуваат дека без овие елементи казната затвор ја губи својата легитимна цел и станува пасивен систем на изолација. Овие разлики ја нагласуваат потребата од суштинска организациска и кадровска реформа во македонските казненопоправни домови.

4.3.2 Воспитно-поправни домови

Воспитно-поправните домови претставуваат специјализирани установи во кои се сместуваат малолетни лица на кои им е изречена воспитна мерка или мерка на малолетнички затвор. Нивната функција и филозофија суштински се разликуваат од казненопоправните домови за полнолетни лица. Во современите правни системи, лицата под 18 години не се третираат преку концепт на „казна“, туку преку модел на воспитни интервенции, насочени кон развој, поддршка и корекција. Ова е во согласност со Конвенцијата за правата на детето и со Хаванските правила на ООН, кои истакнуваат дека лишувањето од слобода кај малолетници треба да биде крајна и краткотрајна мерка. Правната регулатива во Македонија го следи овој принцип, но во практика воспитно-поправните домови се соочуваат со недостатоци поврзани со ресурси, програми и професионален кадар. Мојановски (2014) забележува дека дел од професионалниот персонал нема специјализирана обука за работа со малолетници, што создава празнина меѓу предвидените цели на Законот и реалната практика. Европските стандарди укажуваат дека воспитно-поправните установи треба да имаат висока разновидност на психосоцијални и образовни програми, силна тимска работа меѓу психолог, педагог, социјален работник и наставници, како и минимално користење на рестриктивни мерки. Психолошката поддршка и образованието се сметаат за два клучни елементи. Во системи како германскиот или холандскиот, малолетниците имаат дневни активности кои го структуираат целиот ден, што значително го намалува ризикот од рецидивизам (van Zyl Smit, 2006). Во македонските установи, ограниченият број вработени, недостатокот на инструктори за стручна обука и неразвиената инфраструктура влијаат на квалитетот на третманот. Како што наведуваат Мојановски (2014, 2015), малолетниците често немаат пристап до квалитетно образование, а третманските програми се спорадични. Ова создава разлика меѓу правната рамка, која е современа и усогласена со европските принципи, и практиката, која сè уште се соочува со бројни системски пречки.

4.3.3 Истражни затвори

Истражните затвори се установи во кои се сместуваат лица во фаза на претходна постапка или во судски процес, пред изрекување на правосилна пресуда. Нивната суштинска улога е да обезбедат присуство на осомниченият и да спречат влијание врз

доказите или повторување на делото. За разлика од казненопоправните домови, истражните затвори не треба да имаат третмански карактер, затоа што лицата што престојуваат во нив сè уште не се осудени и уживаат презумпција на невиност. Мандела правилата (UNODC, 2015) и Европските затворски правила строго нагласуваат дека лицата во притвор не смеат да бидат подложени на пониски стандарди, ниту да им се наметнуваат третмански обврски кои би ја нарушиле нивната правна положба. Целта на притворот е процесна, а не казнена. Во македонскиот систем, истражните затвори, особено Скопскиот истражен затвор, се соочуваат со сериозни структурни проблеми. CPT (2019) во својот извештај за Македонија посочува дека условите во притворските одделенија често се под минимумот на европски стандарди. Недоволната светлина, вентилацијата, хигиената и ограниченият пристап до активности создаваат ситуација која во повеќе извештаи е оценета како „нехумана“ или „понижувачка“. Мојановски (2014) исто така забележува дека притворските одделенија во Македонија функционираат на принцип на строга изолација, каде што лицата поминуваат голем дел од времето во ќелија, што е спротивно на европската принципиелна препорака според која притворените лица треба да имаат можност за значителен број активности за да се избегне психолошко влошување. Со оглед на тоа што притворот носи висок ризик од психолошки последици, Европскиот комитет за превенција од тортура препорачува државите да вложуваат во подобрување на условите, пристапност до доктори и психолози, како и во намалување на употребата на притвор како мерка. Во повеќе европски држави ова веќе е практика, со значително зголемување на алтернативните мерки (Coyle, 2009). Истражните затвори во Македонија остануваат област што бара најитна и најдлабока реформа, и тоа како во поглед на инфраструктура, така и во поглед на човечки ресурси, пристап до медицинска грижа и остварување на правата на притворените лица. Ова е дел од поширокиот проблем на дисбаланс помеѓу правните стандарди и реалната капацитетност на институциите.

4.4 Системски предизвици

Системот на казненопоправните установи во Република Северна Македонија се соочува со комплексен спектар на структурни и функционални предизвици кои значително го ограничуваат неговиот капацитет да ги оствари законските цели на казната ресоцијализација, хуман третман и заштита на општеството. Овие предизвици

не се резултат само на поединечни институционални слабости, туку на длабоки системски фактори кои се развивале со децении и кои бараат долгорочен, конзистентен и добро финансиран реформски пристап.

Во најголем број релевантни извештаи, меѓу кои оние на Мојановски (2014; 2015), CPT (Council of Europe, 2019) и на Европската комисија, јасно се истакнува дека постои значајна разлика меѓу теоретскиот модел пропишан во законите и реалната способност на системот да ги спроведе тие стандарди. Формално, Македонија е усогласена со Мандела правилата, Европските затворски правила и голем број меѓународни договори; но практично, исполнувањето на тие обврски е ограничено од неадекватни ресурси, недоволен кадар, стара инфраструктура и неефикасни механизми на надзор.

Еден од централните системски предизвици е хроничната пренатрупаност во затворите, која е документирана повеќепати од страна на CPT. Пренатрупаноста создава услови што ја загрозуваат хигиената, ги ограничуваат активностите, го усложнуваат однесувањето на затворениците и го зголемуваат притисокот врз персоналот. Во „Идризово“ и во Скопскиот истражен затвор оваа состојба постои континуирано, а последиците директно се одразуваат на психолошката состојба на лицата лишени од слобода. Според CPT (2019), просториите кои би требало да сместат две лица многу често примаат тројца или четворица, што е спротивно на минималните стандарди за простор, светлина и приватност. Инфраструктурата претставува втор голем и длабоко вкоренет проблем. Повеќето објекти се стари, дел од нив потекнуваат од југословенскиот период, а ремонтите се ограничени и често површни. Поради ова, хигиенските услови, системите за вентилација, санитарните јазли и просториите за активности не ги исполнуваат ниту националните прописи, ниту меѓународните стандарди. Мојановски (2014) нагласува дека инфраструктурните слабости ја попречуваат секоја сериозна третманска интервенција, затоа што околината сама по себе создава стрес, чувство на небезбедност и психолошка загрозеност. Трет системски предизвик е недостигот на професионален кадар. Психолози, педагози, социјални работници и инструктори за работа се драматично малку, што го прави речиси невозможен индивидуализираниот третман пропишан со Законот за извршување санкции. Повеќето третмански функции ги извршуваат мал број стручни лица, кои не можат да обезбедат континуитет кај повеќе стотини затвореници. Во

извештаите на Мојановски (2015) се укажува дека овој дефицит има „директни негативни последици врз успешноста на ресоцијализацијата“, бидејќи без стабилен тим е невозможно да се реализираат образовни програми, советувалишта, програми за зависности или психотерапевтски интервенции. Недоволната обука на затворскиот персонал претставува уште една системска слабост. Во европските системи, како германскиот, норвешкиот или холандскиот, затворските службеници минуваат низ интензивни академски и практични програми кои ги подготвуваат за работа заснована на комуникација, динамична безбедност и психолошка стабилизација. Во Македонија, пак, обуките се спорадични, кратки и недоволно стандардизирани. Како резултат, персоналот честопати ја сфаќа својата улога како „чуварска“, а не како професионална и третманска, што е спротивно на современите пенолошки концепции (van Zyl Smit & Snacken, 2009).

Проблемот со здравствената заштита е еден од најсериозните предизвици. Мандела правилата бараат здравствената грижа во затворите да биде еквивалентна со онаа во заедницата, но во Македонија пристапот до лекари, специјалисти и психијатри е ограничен. Во дел од установите лекарите се присутни само неколку часа дневно, а останатиот кадар е минимален. Ова ја загрозува безбедноста на осудените лица, особено во контекст на лица со хронични болести, ментални нарушувања или зависности. Мојановски (2014) нотира дека здравствените служби честопати немаат доволно опрема, лекови или професионален кадар за да одговорат на реалните потреби.

Дисциплинскиот систем и управувањето со безбедноста исто така претставуваат проблеми кои СРТ ги истакнува континуирано. Поради недостиг на персонал, во многу затвори се применуваат статични форми на безбедност, со ограничено присуство на службеници во одделенијата, што создава ризици од насилство меѓу затворениците. Динамичната безбедност која подразбира постојана комуникација меѓу персоналот и лицата лишени од слобода е речиси невозможно да се спроведе во услови на недоволно кадар. Ова доведува до ситуации каде што мерките за ред и дисциплина стануваат единствениот инструмент за управување со секојдневието, што е спротивно на здравите третмански принципи (СРТ, 2019).

Административните и институционалните слабости дополнително ја усложнуваат состојбата. Управата за извршување санкции се соочува со

преоптовареност, недоволен буџет и недостиг на капацитет за системска евалуација и планирање. Европската комисија во своите годишни извештаи редовно укажува дека реформите во казненопоправниот систем напредуваат бавно поради ограничени ресурси и недоволен институционален интегритет.

Еден од најзначајните предизвици е недостатокот на податоци. Македонија не води конзистентна статистика за рецидивизам, третмански резултати, здравствена состојба или учество во образовни програми. Без кохерентни податоци е невозможно да се процени ефектот на казните, што го прави системот непрегледен и непропорционално зависен од субјективни процени. Овие системски слабости создаваат средина во која казната не може да ја оствари својата позитивна функција. Затворот станува институција која репродуцира несигурност, психолошка нестабилност и социјална исклученост. Модерната пенологија, како што истакнува Garland (2001), претпоставува дека успешен третман е можен само во услови каде што институциите се функционални, персоналот е обучен, а затворската клима е стабилна и ориентирана кон промена.

Северна Македонија има правна рамка која ја поддржува оваа модерна визија, но системските предизвици го ограничуваат нејзиното остварување. Потребна е долгорочна стратегија која ќе ги интегрира инфраструктурните инвестиции, професионализацијата на персоналот, развојот на третмански програми и воспоставувањето на независни механизми за мониторинг. Без ова, казненопоправниот систем ќе остане во состојба на структурна стагнација, далеку од принципите на хуман третман и социјална праведност.

5 ТРЕТМАН НА ОСУДЕНИ ЛИЦА

5.1 Концепт на третман

Концептот на третман во современите казненопоправни системи претставува еден од најкомплексните и најзначајните елементи во процесот на извршување казни, бидејќи ја отсликува суштинската цел на санкцијата: создавање услови во кои лицето ќе се подготви за функционално и одговорно враќање во заедницата. За разлика од традиционалниот пристап кој го сведува затворот на институција за изолација, современата пенологија инсистира третманот да биде активен, структуриран и индивидуализиран процес насочен кон развој, промена и превенција на идно криминално однесување. Во основата на концептот стои сознанието дека криминалното однесување не настанува во вакуум, туку резултира од комбинација на социјални, психолошки, економски и ситуациски фактори. Токму затоа современите третмански модели го разгледуваат сторителот како личност со развојна историја, потреби и ризици, а не само како „носител на кривично дело“. Оваа перспектива е посебно нагласена во делата на van Zyl Smit и Snacken (2009), кои истакнуваат дека успешниот третман се базира на „разбирање, а не само на контролирање“ на однесувањето. Согласно Мандела правилата, третманот мора да биде организиран така што ќе го охрабрува чувството на одговорност, самодисциплина, работни навики и развивање на способностите кои се потребни за живот на слобода (UNODC, 2015). Овие стандарди ја нагласуваат обврската државите да развијат систем кој ги идентификува индивидуалните потреби на секое осудено лице, изготвува индивидуален план и обезбедува континуирана поддршка.

Правната рамка во Северна Македонија го прифаќа овој концепт, но анализите на Мојановски (2014; 2015) укажуваат дека третманот во практика често останува ограничен поради недостиг на професионален кадар и материјални ресурси. Индивидуалните третмански планови ретко се спроведуваат со континуитет, а активностите зависат од инфраструктурните капацитети и од расположливоста на психолози, педагози и социјални работници.

Клучниот елемент во современиот третман е индивидуализацијата. Ова потекнува од убедувањето дека лицата кои извршиле различни видови дела, при различни околности и со различни лични карактеристики не може да имаат идентични

потреби или ризици. Европските затворски правила истакнуваат дека третманските интервенции мора да се темелат на детална проценка на ризикот и потребите, со што се избегнува механичка или административна примена на програмите (Council of Europe, 2020). Третманот не смее да се сфати како обврска наметната од институцијата, туку како процес на поддршка кој ги афирмира достоинството и потенцијалот на секое лице. Во современите модели, третманот не се ограничува само на психолошки или на образовни активности, туку вклучува развивање на социјални улоги, поддршка на семејните врски, јакнење на самоконцепцијата и намалување на чувството на маргинализација. Како што забележува Coyle (2009), третманот е успешен само кога институцијата создава клима во која осуденото лице се чувствува слушнато, почитувано и мотивирано за промена.

Многу европски земји развиваат третмански модели кои се базираат на когнитивно-бихевиорални програми, професионална обука, специјализирани програми за зависности, психотерапија и развивање на социјални вештини. Овие програми се насочени кон факторите што го одржуваат криминалното однесување, и затоа претставуваат дел од *evidence-based practice*. Истражувањата покажуваат дека токму програмите за когнитивна реструктурација имаат најсилно влијание врз намалување на рецидивизмот (Andrews & Bonta, 2010).

Во Макеоднија вакви програми постојат само во ограничена форма. Доминантен модел останува режимски ориентираниот пристап, каде што најголем дел од денот поминува во пасивен престој во ќелија. Мојановски (2014) укажува дека оваа структура создава „третман празнина“, при што законски предвидените цели на казната не се реализираат. Проблемот е системски: недоволно персонал, слаби материјални услови и недоволно планирање на третманските активности.

Сепак, третманот не треба да се сфати како луксуз или дополнителна активност, туку како основен елемент на казненопоправниот систем. Европските затворски правила го обврзуваат секој систем да овозможи програми кои ќе ја развиваат способноста на осуденото лице да живее одговорно по излегувањето од затвор. Тоа подразбира пристап до образование, работа, здравствена заштита, психолошка поддршка, обуки за животни вештини и организирани активности кои го намалуваат депривацискиот ефект. Концептот на третман, во суштина, претставува рамка за промена на личноста. Тој се темели на современи научни сознанија, европски

стандарди и хуманистички вредности. Во Македонија, градењето на кохерентен третмански систем ќе бара значајни институционални, инфраструктурни и кадровски реформи. Но дури и во сегашните околности, развивањето на третмански политики е неопходно за да се воспостави систем кој не репродуцира криминалитет, туку создава услови за личен развој и општествена интеграција.

5.2 Психолошко и социјално-педагошко работење

Психолошкото и социјално-педагошкото работење претставуваат централни столбови на современиот третман во казненопоправните установи, бидејќи тие директно ја засегаат внатрешната структура на личноста, начинот на кој таа ги доживува социјалните односи и нејзината способност да развива адаптивни, а не девијантни форми на однесување. Во теоријата на ресоцијализацијата, ваквите интервенции се сметаат за „интегративно јадро“ на системот, затоа што ги поврзуваат индивидуалните психолошки потреби на осуденото лице со структурните механизми на институцијата (Coyle, 2009). Овој пристап се темели и на современите научни сознанија за причините за криминалното однесување: голем дел од сторителите се соочуваат со емоционални трауми, когнитивни дисторзии, ниска самодоверба, неразвиени социјални вештини и ограничени стратегии за справување со стрес (Andrews & Bonta, 2010).

Во контекст на Македонија, Мојановски (2014; 2015) забележува дека психолошкиот и социјалниот третман формално постојат во законската рамка, но нивната реализација наидува на бројни препреки: мал број психолози, недоволно педагози, недостиг од стручни социјални работници и речиси целосно отсуство на специјализирани програми за зависности, агресија или траума. Сепак, и покрај овие ограничувања, концептот на психосоцијално работење останува незаменлив во секој модел на третман затоа што токму преку овие процеси се гради врската меѓу личноста и заедницата.

Психологијата во затворски услови има повеќе функции: дијагностичка, третманска, советодавна, превентивна и стабилизациска. Психолозите се првите професионалци кои можат да идентификуваат ризици за суицид, автоагресија, насилство, зависност или сериозни психијатриски нарушувања. Според Мандела правилата, психолошките служби се должни да обезбедат пристап до клиничка

проценка, психотерапија и соодветен третман, еднаков по квалитет со оној во заедницата (UNODC, 2015). Во Македонија, сепак, оваа обврска е тешко изводлива. Мојановски (2014) нотира дека во поголем дел од установите има само еден психолог, кој мора да го покрива дијагностичкиот и третманскиот дел за стотици осудени лица. Тоа ја компромитира индивидуализацијата на третманот и ја претвора психолошката служба во форма на административна поддршка, наместо во професионален третмански центар. Психолошките интервенции најчесто се темелат на когнитивно-бихевиорални програми, кои научно се покажале како најефикасни во намалување на рецидивизмот (Andrews &Bonta, 2010). Во европските системи (Норвешка, Холандија, Германија) овие програми се редовен дел од третманот, но во Македонија нивната примена е ограничена поради недостиг од обучен кадар и финансиска поддршка. Сепак, дури и основните психолошки активности индивидуални разговори, кризни интервенции, процена на ризик или мотивациски сесии имаат значајно влијание врз психолошката стабилизација и подготовката на лицето за обврските на секојдневието (CPT, 2019).

Социјално-педагошкиот сегмент на третманот се насочува кон развивање на социјалните вештини, адаптивните стратегии и односот на осуденото лице со неговата семејна и општествена средина. Во трудовите на Димитровска (2020) и на Савевски (2016) се нагласува дека социјалната педагогија има клучна улога во ресоцијализацијата, затоа што преку неа се надминува раздорот меѓу институцијата и личноста, преку изградба на подготвеност за ново вклучување во заедницата. Социјално-педагошките активности ја опфаќаат поддршката во образовниот процес, помош при стекнување работни навики, развивање социјална интеракција, посредување во семејни контакти, како и водење на структурирани групи за социјални вештини. Во македонските установи, според Мојановски (2015), овој сегмент е најмногу погоден од недостиг на стручен кадар. Педагозите и социјалните работници најчесто се преоптоварени со административни обврски: водење досиеја, дисциплински записници или процедури за отпуст. Како резултат, вистинското третманско работење е минимално, а програмите се реализираат спорадично или во тесен опсег. Ова го потврдуваат и истражувањата на Ризов (2018), кој укажува дека социјалната работа во затворите е „под минималната граница за институционален стандард“ и дека не може да ги задоволи потребите на популација со разновидни психосоцијални проблеми.

Од хуманистички аспект, психолошкото и социјално-педагошкото работење се насочени кон една заедничка цел: да се развијат стратегии за саморегулација, емоционална стабилност и конструктивен однос кон себе и кон другите. Лицата во затвор често носат историја на траума, неуспешни социјални врски, зависности или структурна сиромаштија. Во трудовите на Мицковски (2017) се истакнува дека интервенциите мора да бидат ориентирани кон „враќање на чувството за контрола врз сопствениот живот“, што претставува суштински елемент на ресоцијализацијата. Психотерапевтските разговори, групните програми за емоционална стабилизација, обуките за комуникација и медијација, развивањето на стратегиите за справување со конфликт се само дел од активностите кои го трансформираат однесувањето. Овие интервенции се особено релевантни кај категоријата млади престапници, кај кои моделите на однесување се повеќе флексибилни, а третманските резултати посилни.

Семејната поддршка е еден од најсилните заштитни фактори против рецидивизам. Затоа третманот не може да биде ориентиран само кон поединецот; тој мора да го опфати и неговиот социјален контекст. Социјалните работници посредуваат во повторна комуникација со семејствата, поддршка при разрешување конфликти, како и подготовка на семејната средина за реинтеграција. Овој пристап е особено нагласен во истражувањата на Савевски (2016), каде што семејниот контакт се истакнува како еден од главните фактори на успешност.

Иако концептуално психосоцијалниот третман е добро поставен, неговата изведба во Македонија е ограничена од неколку фактори: недостиг на кадар, слаба инфраструктура, недостаток на финансии, минимални простории за работа, недоволни инструменти за психодијагностика и неразвиени третмански програми. Во дел од установите нема соодветни простории за индивидуални или за групни сесии, што ги доведува во прашање конфиденцијалноста и професионалните стандарди. СРТ (2019) укажува токму на овие ограничувања како главна причина што третманот останува формален, а не реален. Овие структурни слабости ја доведуваат во прашање основната цел на третманот. Како што истакнува Мојановски (2014), „ресоцијализацијата не може да успее во институција која не обезбедува услови за личен развој“. Ова ја нагласува потребата од системска реформа, развивање национални третмански програми, редовна обука на персоналот и вклучување на надворешни професионалци.

5.3 Проценка на ризик и индивидуален третман

Проценката на ризик претставува темелна точка во современиот третман на осудените лица, затоа што овозможува системот да ги разбере специфичните потреби, капацитети и потенцијални опасности што ги носи секој поединец. Во пенолошката теорија, проценката на ризик не се смета за административна формалност, туку за научно заснован процес кој има директно влијание врз индивидуалниот третман, безбедноста во установата и долгорочната ресоцијализација. Andrews и Bonta (2010) истакнуваат дека целата современа третманска практика се гради врз принципите на моделот *Risk–Need–Responsivity (RNR)*, што претставува систем на евалуација најшироко прифатен во светот. Во контекст на Македонија, Законот за извршување санкции предвидува изработка на индивидуален план за третман врз основа на процена на ризик, но во практиката овие обврски често се сведуваат на минимален опис поради недостиг на стручен кадар, време и инструменти (Мојановски, 2015). Како што забележува авторот, проценката на ризик е „системски недоразвиена“, а тоа создава сериозни последици, бидејќи третманот ја губи својата насоченост и станува формален, наместо индивидуализиран.

Современите европски стандарди го дефинираат ризикот како комбинација на два аспекти:

1. ризик од идно криминално однесување по отпуст и
2. ризик од проблематично однесување во затворските услови (Council of Europe, 2020).

Проценката се темели на анализирање фактори како криминална историја, семејна средина, образовен статус, присуство на зависности, агресивни модели, ментално здравје, стабилност на личноста, животна историја и социјални навики. Овие податоци не служат за етикетирање, туку за создавање план на активности што ќе ја намалат веројатноста од повторно извршување на кривично дело. Coyle (2009) смета дека токму преку точната процена на ризик се гради „структурата на индивидуалниот третман“, бидејќи институцијата може да ги насочи ресурсите таму каде што се најпотребни. Овој пристап е значаен и од безбедносна перспектива: во натрупани и кадровски ослабени системи, како македонскиот, персоналот нема

можност да обезбеди квалитетна контрола без системски предвидена евалуација на ризиците.

Интегралниот дел од процесот е изработката на индивидуален план за третман. Европските затворски правила нагласуваат дека планот мора да биде динамичен документ, кој се ажурира со текот на извршувањето на казната и се приспособува на промените во однесувањето на осуденото лице (Council of Europe, 2020).

Во суштината на индивидуалниот третман стои целта да се комбинираат активностите така што:

- ќе ги намалат криминогените потреби,
- ќе ангажираат позитивни страни на личноста,
- ќе развиваат социјални и работни вештини,
- ќе обезбедат психолошка стабилизација и
- ќе ја олеснат подготовката за реинтеграција.

Мојановски (2014) истакнува дека во Македонија индивидуалниот третман често е попречен од недоволната соработка меѓу службите, високиот број осудени лица и ограничените капацитети. Психолозите, педагозите и социјалните работници немаат доволно време за систематска работа, а многубројните административни задачи создаваат дополнителен притисок. Според истражувањето на Димитровска (2020), голем дел од осудените лица изјавуваат дека никогаш не учествувале во изработка на сопствен третмански план, што е спротивно на современите третмански стандарди. Во хуманистичката теорија на ресоцијализација, учеството на осудениот во планирањето е суштинско, бидејќи создава чувство на одговорност и самовклученост во процесот.

Моделот RNR укажува дека третманот мора да содржи интервенции пропорционални на ризикот: лицата со висок ризик треба да примаат интензивни програми, додека лицата со низок ризик треба да бидат изложени на минимална, но структурирана поддршка. Andrews и Bonta (2010) предупредуваат дека прекумерната интервенција кај ниско ризични лица може да има и негативни последици, бидејќи ги изложува на криминогените модели на другите. Овој аспект во Македонија е речиси

отсутен. Повеќето осудени лица се сместуваат и третираат според општ режим, па дури и во установи како „Идризово“ или „Штип“ нема јасно разграничување на групи според ризик. CPT (2019) го означува ова како сериозен системски ризик, бидејќи несоодветното мешање на различни групи доведува до насилство, манипулација, злоупотреби и тензии меѓу затворениците.

Проценката на ризик не е фиксна; тоа е процес што се менува во текот на извршувањето на казната. Современите системи применуваат динамички модели на следење, каде што службениците постојано ги евалуираат:

- учеството во активности,
- промените во однесувањето,
- социјалната интеракција,
- мотивацијата,
- дисциплинските податоци,
- здравствената состојба.

Овој пристап е познат како *динамична безбедност,* концепт кој произлегува од скандинавските модели и кој ги поттикнува службениците активно да комуницираат со осудените лица, наместо да се потпираат само на физички мерки (Coyle, 2009). Во Македонија, динамичната безбедност е речиси невозможна поради недостиг на персонал. Како што наведува Мојановски (2015), присутни се бројни ситуации во кои службениците имаат исклучиво репресивна улога, наместо да бидат дел од третманскиот тим. Со тоа, и динамичката проценка на ризик станува ограничена на неформални забелешки, наместо на системски процес.

Главните пречки кои ја попречуваат ефективната проценка на ризик се:

- недостиг на стандардизирани инструменти (како LS/CMI или HCR-20),
- недоволна обука за персоналот,
- недостиг на кадар за детални интервјуа,
- висока пренатрупаност што го оневозможува индивидуалниот пристап,

- административен притисок врз третманските служби.

Петковски и Мицковски (2017) дополнуваат дека во македонските установи не постојат електронски системи за мониторинг на третманот, што значи дека ескалациите на ризик, промените во однесувањето и позитивните резултати тешко се следат. Како резултат, индивидуалниот третман останува непотполн, бидејќи не постои аналитичка основа врз која би се вршело планирање и корекција.

Проценката на ризик и индивидуалниот третман треба да се гледаат како процес што ја почитува личноста, не како процес што ја категоризира. Целта не е етикетирање, туку разбирање на причините, динамиката и контекстот на однесувањето. Во трудовите на Савевски (2016) и на Димитровска (2020) ова е нагласено преку тезата дека „човечката приказна е основа на третманот“, што го сведува ризикот на човечка, а не на административна димензија.

5.4 Програми за рехабилитација

Рехабилитацијата претставува суштински дел од современиот казненопоправен систем и се заснова на уверувањето дека казната не смее да се сведе само на лишување од слобода, туку мора активно да придонесе за развој на капацитетите на осуденото лице. Различните програми за рехабилитација имаат цел да обезбедат структуриран, смислен и корисен престој во установата, со оглед на тоа што, како што наведува Мојановски (2014), „секој ден поминат без активност е загубен ден за ресоцијализацијата“. Европските затворски правила бараат рехабилитациските програми да бидат достапни, разновидни и усогласени со индивидуалните третмански планови (Council of Europe, 2020).

Во Македонија, рехабилитациските програми формално постојат во сите установи, но степенот на нивна реализација зависи од инфраструктурата, кадровските капацитети и институционалната подготвеност. СРТ (2019) забележува дека најголемиот проблем претставува „прекумерната пасивност“ во која голем број осудени лица поминуваат по 20 или повеќе часа дневно во затворени простории, без можност за учество во корисни активности. Тоа го намалува ефектот на третманот, го зголемува ризикот од агресија, анксиозност и депресивни состојби, и го компромитира општествениот повратен ефект на казната.

Во продолжение следува подетална анализа на четирите најзначајни рехабилитациски сегменти: образованието, работната терапија, спортските активности и психотерапијата.

5.4.1 Образование

Образованието е еден од најмоќните рехабилитациски инструменти во казненопоправните установи. Неговата вредност не е само во стекнувањето знаења, туку во градењето чувство на лична компетентност, дисциплина и мотивација за промена. Според UNODC (2015), образовните програми во затворите значително го намалуваат рецидивизмот, затоа што им даваат на осудените лица можност за здобивање со вештини кои се применливи по отпуст. Во Македонија, Законот за извршување санкции го препознава правото на образование, вклучувајќи основно, средно и неформално образование. Но практичната имплементација е ограничена. Мојановски (2015) посочува дека во голем број установи образованието е застапено во минимална форма, а во дел од нив практично не функционира поради недостиг на наставен кадар, простории и организациски капацитет. Ова е особено проблематично ако се има предвид дека поголем дел од затворската популација има непотполно образование или ниски нивоа на писменост (Димитровска, 2020). Образовните активности во затворите се соочуваат со уште една тешкотија, стигмата. Дел од осудените избегнуваат да се запишат во образовни програми поради страв од исмевање или недоверба во институцијата. Во рехабилитациската литература ова е познато како „психолошка бариера“, која може да се надмине само со активна поддршка од психолог, педагог и обучен персонал (Coyle, 2009). Сепак, и покрај ограничувањата, случаите каде што образованието функционира покажуваат позитивни резултати: зголемена самодоверба, подобра комуникација, развивање вештини и намалување на конфликтното однесување. Според Савевски (2016), образованието е „еден од најсилните фактори на долгорочна ресоцијализација“ затоа што го менува начинот на кој осуденото лице се идентификува себеси од „престапник“ во „ученик“ или во „работник“.

5.4.2 Работна терапија

Работната терапија има двојна функција: рехабилитациска и организациска. Таа не се ограничува само на извршување физички задачи, туку е насочена кон развивање работна дисциплина, одговорност и чувство на продуктивност. Европските затворски правила бараат работата да биде доброволна, без експлоатација, и да наликува на условите на труд надвор од затворот (Council of Europe, 2020). Во македонските установи, работната терапија е традиционално присутна, но во ограничен обем. Според Мојановски (2014), најголемиот дел од активностите се сведуваат на одржување на хигиена, работа во кујната или на земјоделски површини во установи кои располагаат со такви ресурси. Недостасува современа работна терапија во форма на стручни обуки, занаетчиски активности или програми за професионална квалификација.

Недостатокот од современи работни програми има повеќе последици:

– го ограничува стекнувањето продуктивни вештини,

– ја намалува мотивацијата,

– ја поттикнува пасивноста,

– не создава реални можности за работа по отпуст.

Во истражувањето на Петковски (2017) се истакнува дека најголем дел од осудените лица воопшто не работат, а оние кои работат не стекнуваат квалификации признати надвор од установата. CPT (2019) го означува овој проблем како „критична празнина“ која ја ограничува ефективноста на третманот. Од хуманистичка перспектива, работната терапија е многу повеќе од работен ангажман. Таа го враќа чувството на корисност, ја намалува анксиозноста и создава структуриран дневен ритам, што е неопходно во контекст на институционализацијата, која често го нарушува природното чувство за време, ритам и одговорност.

5.4.3 Спортски активности

Спортските активности имаат значајна рехабилитациска улога затоа што го подобруваат физичкото и менталното здравје, го намалуваат стресот и ја олеснуваат

социјалната интеракција. Во современата пенологија спортот се смета за „заеднички простор на позитивна социјализација“, кој може да ги смири тензиите и да ја поттикне групната кохезија (UNODC, 2015). Во Македонија, спортските активности се присутни, но нивниот квалитет и достапност многу зависат од инфраструктурата. Мојановски (2014) забележува дека поголем број установи немаат соодветни сали, спортски терени или опрема. Во дел од установите активностите се сведуваат на рекреативно одење во дворот, што не може да се смета за спорт во вистинска смисла. Спортот има и терапевтска функција: го намалува агресивното однесување, ја подобрува саморегулацијата и придонесува за психолошка стабилизација. Истражувањата во европските системи покажуваат дека затворениците кои редовно практикуваат спорт значително поретко учествуваат во насилни инциденти (van Zyl Smit & Snacken, 2009). Во македонските услови, овој потенцијал останува искористен делумно. Но таму каде што спортските активности се организираат системски како во делови од КПД „Идризово“ и „Штип“ резултатите се видливи: помалку конфликти, подобра атмосфера и зголемена мотивација за учество во други третмански програми.

5.4.4 Психотерапија

Психотерапијата е најсложениот и највлијателниот сегмент на рехабилитацијата, затоа што се насочува кон длабинските психолошки структури на личноста. Таа ги обработува траумите, когнитивните дисторзии, емоционалните блокади и антисоцијалните модели на мислење кои често стојат зад криминалното однесување. Според Мандела правилата, психотерапијата мора да биде достапна, континуирана и спроведена од квалификувани професионалци (UNODC, 2015). Во Македонија, ова е најдефицитарниот сегмент од третманот. Мојановски (2015) забележува дека психотерапијата речиси и не постои како структурирана практика. Психолозите немаат услови да спроведат индивидуална или групна терапија, а во дел од установите нема ниту простории за конфиденцијални разговори.

Психотерапијата е неопходна кај:

– лица со историја на злоупотреба,

– лица со зависности,

– лица со тешки семејни трауми,

– млади сторители,

– сторители со проблеми со регулирање на бес.

Во трудовите на Мицковски (2017) се истакнува дека без длабинска психолошка работа третманот останува површен и административен. Психотерапијата не само што ја намалува агресивноста и импулсивноста, туку ја гради способноста за емпатија, рефлексија и морално резонирање, елементи клучни за успешна ресоцијализација.

5.5 Улога на професионалниот кадар

Професионалниот кадар претставува централна точка во функционирањето на секој казненопоправен систем бидејќи нивниот квалитет, стручност и ангажман директно го определуваат степенот на хуманост, безбедност и ефективност на третманот. Во современата пенологија постои широко прифатено согледување дека затворите не се само институции за чување и надзор, туку сложени социјални системи кои бараат висок степен на професионализам, меѓусекторска координација и лична зрелост од сите службеници што работат во нив. Како што истакнува Coyle (2009), основата на секоја успешна пенитенцијарна институција не се ѕидовите ниту правилниците, туку луѓето кои секојдневно го обликуваат затворското опкружување.

Во македонските казненопоправни установи, улогата на професионалниот кадар е особено значајна поради структурните ограничувања со кои системот се соочува. Мојановски (2015) покажува дека недостатокот на квалификуван персонал претставува еден од најкритичните проблеми што ја ограничува ефикасноста на третманот и ја доведува во прашање способноста на институциите да ги исполнат законските и меѓународните стандарди. Од персоналот се бара да извршува широк спектар на функции од безбедносни до третмански, административни, здравствени и кризно-интервенциски што во услови на недоволен број вработени создава состојба на хронична преоптовареност.

Психолозите, педагозите и социјалните работници играат клучна улога во процесот на процена на ризик, во подготовката на индивидуалните третмански планови и во непосредната психосоцијална поддршка на осудените лица. Но во најголемиот број установи овие професионалци се малку и нивниот број не е во согласност со обемот на затворската популација. Како што наведува Димитровска

(2020), еден психолог често мора да покрива неколку стотици осудени лица, што го прави невозможен систематскиот третман и редовната психолошка интервенција. Социјалните работници, според истражувањата на Петковски (2017), се преоптоварени со административни задачи, поради што нивната примарна функција работа со семејството, посредување, социјална поддршка и подготовка за отпуст останува запоставена. Образовниот и стручниот кадар има подеднакво важна улога во обезбедување континуитет на образованието и водство во професионалните обуки. Но во пракса, согласно наодите на Савевски (2016), образовните програми во затворите се спроведуваат со минимален број наставници, кои често доаѓаат само неколку пати неделно и немаат услови за реализација на модерни наставни методи. Тоа резултира во ограничена или несистематска образовна понуда, што дополнително ги ограничува шансите за успешна реинтеграција по отпуст.

Здравствениот кадар во затворите има особено чувствителна улога бидејќи, според Мандела правилата, осудените лица имаат право на здравствена заштита со „ист квалитет и достапност како и населението во заедницата“. Но СРТ (2019) утврдува дека во поголем дел од македонските установи здравствените служби се соочуваат со недостиг од лекари, ограничен број медицински сестри, недоволна опрема и недоволен пристап до специјалистичка грижа. Ова ја доведува во прашање не само ефикасноста на третманот, туку и основната хуманост на системот, бидејќи здравствената заштита е предуслов за секој друг аспект на рехабилитацијата.

Затворските службеници најбројната група во установите имаат најдиректен и најчест контакт со осудените лица. Нивниот професионализам е темел на безбедноста, но исто така и на третманската клима. Европските затворски правила ја нагласуваат улогата на динамичката безбедност, која подразбира дека службениците треба активно да комуницираат со осудените лица, да ги познаваат нивните потреби и да градат релации што го намалуваат ризикот од насилство и ја подобруваат затворската атмосфера (Council of Europe, 2020). Во Македонија, според Мојановски (2014), службениците често се принудени да применуваат статични безбедносни модели поради недостиг од кадар и обука, што создава дистанца и недоверба меѓу персоналот и затворениците.

Дополнителни предизвици произлегуваат од фактот што професионалниот кадар ретко има можност за континуирана едукација. Обуките се нередовни,

краткотрајни и најчесто спроведени во форма на семинари што не ги обработуваат длабинските аспекти на комуникација, конфликтна медијација, кризна интервенција и работа со лица со траума. Мицковски (2017) посочува дека „без професионализација на кадарот, секој третман е осуден на огранични резултати“, бидејќи најголем дел од рехабилитациските процеси зависат од човечка интеракција, а не само од програми и правилници.

Важноста на професионалниот кадар не се ограничува само на текот на казната. Токму тие го подготвуваат осуденото лице за слобода, го поддржуваат процесот на реинтеграција и посредуваат со социјалните служби, невладините организации и институциите за вработување. Доколку оваа улога остане неразвиена, како што забележуваат Савевски (2016) и Димитровска (2020), ризикот од рецидивизам значително се зголемува, затоа што лицето е отпуштено без поддршка, без план и без стабилна општествена мрежа.

5.6 Критичка анализа на примената на третман во Македонија

Критичката анализа на примената на третманот на осудените лица во Македонија открива длабока и долгогодишна празнина меѓу законската рамка и реалноста во казненопоправните установи. Иако законодавството, особено последните верзии на Законот за извршување санкции, декларативно го прифаќа современиот европски модел ориентиран кон ресоцијализација, практичната реализација се одвива под услови кои значително го ограничуваат квалитетот на третманот. Оваа разлика меѓу норма и пракса е доследно нагласувана во истражувањата на Мојановски (2014; 2015), како и во извештаите на СРТ, Европската комисија и Народниот правобранител. Еден од најсериозните проблеми е недостатокот на професионален кадар, што ги прави речиси невозможни сите аспекти на индивидуализираниот третман. Во повеќето установи еден психолог покрива неколку стотици осудени лица, а педагозите и социјалните работници се преоптоварени со административни обврски. Димитровска (2020) забележува дека оваа преоптовареност води кон „структурен третмански колапс“, бидејќи службите се претворени во административни центри, а не во професионални третмански тимови. Како последица на ова, основните елементи на психолошката поддршка, проценката на ризик, посредувањето со семејствата и подготвителниот процес за отпуст се

намалуваат на минимални и често формални активности. Друг значаен проблем е недоволната понуда на рехабилитациски програми. Според Мојановски (2015), повеќето активности се ограничени на дневни рутини без суштинска третманска вредност. Образовните програми функционираат во многу ограничен формат, а работната терапија најчесто се сведува на нискоквалификувани активности кои не водат кон стекнување на реални компетенции. Спортските активности, иако имаат потенцијал за психолошка стабилизација, се нередовни и зависат од инфраструктурата на установата. Психотерапевтски програми практично не постојат како системски организирани интервенции, иако потребата за нив е огромна, особено кај лица со историја на зависности, трауми или нарушена саморегулација. Ова укажува на јасен јаз меѓу реалните потреби и онолку колку што системот може да понуди.

Суштинската слабост се гледа и во начинот на кој се врши проценката на ризик и изработката на индивидуалните третмански планови. Според истражувањата на Мицковски (2017), повеќето планови се кратки, декларативни и не ја следат логиката на современите ризик-ориентирани модели, како RNR-моделот (Andrews & Bonta, 2010). Во услови на ограничен кадар, проценката на ризик многу често не се спроведува системски, туку формално, што го отстранува основниот предуслов за индивидуализиран третман. Ова не е само организациски недостаток, тоа ја доведува во прашање суштината на третманот, бидејќи активностите се распоредуваат без научна или професионална основа.

Пренатрупаноста е уште еден фактор што го поткопува третманот. Во КПД „Идризово“, Скопскиот истражен затвор и во други установи, СРТ (2019) регистрира услови кои директно ја оневозможуваат реализацијата на каква било третманска програма. Кога затворските објекти се преполни, активности како индивидуални сесии, групни програми, образовни денови или работни ангажмани стануваат логистички невозможни. Пренатрупаноста ја поттикнува пасивноста, ја зголемува тензичноста и создава атмосфера во која персоналот е фокусиран на одржување ред, а не на рехабилитација.

Инфраструктурните слабости дополнително го оптоваруваат третманскиот процес. Во повеќето установи нема доволно простории за индивидуална или за групна работа, нема технички услови за едукација или за работна терапија, а често

недостигаат и основни санитарни стандарди. Мојановски (2014) нагласува дека „третманот не може да се гради во физички услови кои генерираат непријатност, агресија и постојан психолошки стрес“, укажувајќи дека инфраструктурата е основна претпоставка за успех.

Здравствената служба има критична улога, но во реалноста е меѓу најслабите карики. Психијатриските услуги се минимални, пристапот до лекување на зависности е ограничен, а континуираната психотерапија речиси непостоечка. Ова го отежнува третманот на многу категории осудени лица, особено на оние кај кои криминалното однесување е поврзано со длабински психолошки проблеми. Според CPT, недоволната здравствена заштита е „системски ризик“ кој директно ја загрозува безбедноста.

Најголемиот проблем е што третманот често се перципира како дополнителна обврска, а не како централна мисија на системот. Савевски (2016) забележува дека во многу установи владее култура на институционален формализам: постојат правилници, но тие не се спроведуваат; постојат планови, но не се обновуваат; постојат обврски, но кадарот нема услови да ги реализира. Овој јаз меѓу нормативната состојба и практичната реалност создава институционална апатија, која негативно се рефлектира врз мотивацијата на затворениците и врз професионалниот интегритет на персоналот.

И покрај оваа комплексна состојба, не може да се занемарат и позитивните примери. Во некои установи, како што забележува Димитровска (2020), постојат иницијативи за образовни курсеви, подобрена социјална работа и поактивно учество во спортски активности. Овие иницијативи покажуваат дека каде што има организациска волја и минимални предуслови, резултатите се видливи и позитивни. Тие примери укажуваат дека проблемот не е во концептот на третманот, туку во системската поддршка која недостига.

Примената на третманот во Македонија се соочува со сериозни, длабоки и долготрајни системски слабости. Постои јасна и консензусна констатација во литературата дека без реформа на кадарот, инфраструктурата, програмската поддршка и административното оптоварување, третманот ќе остане формален, наместо суштински. Но исто така, истражувањата покажуваат дека со минимални

подобрување како редовни обуки, структурирани програми, поголема вклученост на надворешни професионалци и развој на соработка со локални институции третманот може значително да се подобри. Ова укажува дека иако состојбата е проблематична, излезот не бара радикални реформи, туку постепено, системски и доследно зацврстување на основните капацитети.

6 СМЕСТУВАЊЕ, КАПАЦИТЕТ И УСЛОВИ ВО ЗАТВОРИТЕ

Прашањата за сместувањето, капацитетите и материјалните услови во затворите претставуваат фундаментален аспект на секој казненопоправен систем, бидејќи тие директно ја дефинираат минималната рамка во која се спроведуваат третманот, безбедноста, здравствената грижа и секојдневниот живот на осудените лица. Условите во кои човек ја издржува казната не се техничко или секундарно прашање, туку суштинско мерило на хуманост, законитост и усогласеност со меѓународните стандарди. Како што наведуваат Мандела правилата, условите за сместување се основа на достоинството на лицата лишени од слобода, а секое занемарување на овие стандарди претставува повреда на основните човекови права (UNODC, 2015).

Во Македонија оваа тема е посебно чувствителна поради повеќедецениските проблеми со пренатрупаност, стара инфраструктура, недоволна одржливост на објектите и ограничени материјални ресурси. Во извештаите на СРТ се повторува оцената дека општите услови во дел од казненопоправните установи, особено во КПД „Идризово“ и во Скопскиот истражен затвор, „не ги исполнуваат ниту минималните стандарди за човечки третман“ (СРТ, 2019). Мојановски (2014) дополнува дека структурните недостатоци не се само физички, туку директно влијаат врз третманот, бидејќи ја попречуваат секоја можност за планирана и индивидуализирана рехабилитација.

Проблемите со сместувањето не можат да се разгледуваат изолирано. Тие се тесно поврзани со капацитетот на институцијата да обезбеди безбедност, пристап до здравствена грижа, лична приватност, образование и работа. Во многу случаи, архитектонските ограничувања стануваат клучниот фактор што ја обликува целата атмосфера во установата. Пренатрупаните и нехигиенски услови ја зголемуваат агресијата, стравот, депресијата и социјалната тензија. Оттука, квалитетот на материјалната средина не е само техничка одредница, туку суштински предуслов за хуман третман и успешна ресоцијализација.

Во продолжение следува детална анализа на архитектонските и на безбедносните стандарди, со посебен акцент врз состојбата во македонските казненопоправни установи.

6.1 Архитектонски и безбедносни стандарди

Архитектонските и безбедносните стандарди во затворите претставуваат основна рамка што ја дефинира средината во која се одвива секојдневниот живот на осудените лица. Според Европските затворски правила (Council of Europe, 2020), минималните стандарди опфаќаат доволно простор по лице, природна светлина, вентилација, соодветни санитарни јазли, пристап до вода, безбедни коридори, адекватен број прозорци и материјална структура што обезбедува физичка сигурност без депривирачки ефекти. Во современата пенологија, архитектурата не се разбира само како „техничка потреба“, туку како активен фактор во третманот. Coyle (2009) укажува дека просторот во кој човек живее драстично влијае на неговото ментално здравје, однесување и способност за соработка. Доколку просторот е преполн, затемнет, студен или нездрав, тоа создава чувство на безизлезност и ја нарушува секоја форма на психолошка стабилизација.

Иако правната рамка во Северна Македонија формално ги признава европските стандарди, реалната состојба во дел од установите значително отстапува од нив. Во КПД „Идризово“, што е најголемиот затвор во земјата, голем дел од објектите потекнуваат од 1950-тите и 1960-тите години, а делови од нив се веќе функционално застарени. СРТ (2019) забележува дека многу спални соби имаат премалку простор по лице, дека некои од нив се користат за тројца до четворица осудени лица во простории наменети за еден или за двајца, што е спротивно на минималните стандарди за простор. Дополнителен проблем претставува вентилацијата. Во многу простории прозорците не се отвораат целосно, што создава недостаток од свеж воздух и зголемена влажност. Ова не само што создава непријатни услови, туку ја поттикнува појавата на инфекции, кожни заболувања и респираторни проблеми. Според Мојановски (2014), хигиенските услови во старите делови на „Идризово“ „не ги задоволуваат основните санитарни стандарди“, што повлекува сериозни здравствени и психолошки последици. Слична е состојбата и во Скопскиот истражен затвор, каде што СРТ во 2019 година утврди дека голем дел од павилјоните имаат недоволна светлина, оштетени подови и ѕидови, како и застарени санитарии кои не одговараат на минималните стандарди за лична хигиена. Некои простории немаат директен извор на природна светлина, што ја нарушува регулацијата на сонот и работата на дневните

ритми, аспект кој истражувањата на UNODC го поврзуваат со зголемена раздразливост и агресија.

Безбедноста во затворите опфаќа два аспекти: статична и динамична безбедност. Статичната безбедност се однесува на физичките бариери: ѕидови, огради, камери, порти додека динамичната безбедност подразбира присуство на обучен персонал кој активно комуницира со осудените, го следи нивното однесување и превенира инциденти. Европските затворски правила истакнуваат дека двата аспекти мора да бидат балансирани за да се создаде безбедна, но и хумана атмосфера. Во Македонија, статичната безбедност е доминантна. Мојановски (2015) наведува дека кадровскиот дефицит го оневозможува развојот на динамичка безбедност, што значи дека службениците често не можат да бидат присутни во одделенијата доволно време за да воспостават здрава работна интеракција со осудените лица. Како резултат, безбедноста се сведува на физички бариери, што создава поголема дистанца, намалена комуникација и зголемена тензија.

Архитектонските ограничувања директно се рефлектираат врз однесувањето на осудените лица. Пренатрупаните и оштетени простории го зголемуваат степенот на меѓулични конфликти. Во извештаите на Савевски и на Мицковски се забележува дека агресивноста и напнатоста кај затворениците се многу повисоки во услови каде што нема можност за приватност, каде што санитарните јазли се делат меѓу голем број лица и каде што нема физички простор за дистанцирање при емоционален конфликт. Ова е клучна точка во хуманистичката анализа: човек кој живее во депривирачки услови не може психолошки да биде подготвен за промена. Ресоцијализацијата бара минимални услови на достоинство, а кога тие не се исполнети, се создава „затворски стрес“ кој ја нарушува когнитивната стабилност, мотивацијата и социјалната интеракција.

Архитектонските и безбедносните стандарди во Македонија покажуваат значителни слабости кои ја подриваат целта на казната, ја намалуваат ефикасноста на третманот и ја зголемуваат веројатноста од рецидивизам. Основните проблеми: стара инфраструктура, недоволни санитарни услови, ограничени простории за програми, недостиг на светлина и вентилација и практично отсуство на динамичка безбедност не се само технички пропусти, туку системски предизвици со длабоки социјални и психолошки последици.

6.2 Проблеми со пренатрупаност

Пренатрупаноста во казненопоправните установи претставува еден од најсериозните и најдолготрајни структурни проблеми во пенитенцијарниот систем на Северна Македонија. Овој феномен не е само статистички показател за бројот на лица сместени над дозволениот капацитет, туку длабоко комплексен проблем со правни, социјални, хуманитарни и психолошки димензии. Европските затворски правила нагласуваат дека пренатрупаноста претставува „несоодветен и нехуман третман“ бидејќи ја нарушува приватноста, здравјето, безбедноста и достоинството на лицата лишени од слобода (Council of Europe, 2020). Во контекст на Македонија, пренатрупаноста е хронична појава која се повторува во сите релевантни извештаи во последните две децении.

Според податоците на Мојановски (2014), во голем дел од установите бројот на лица редовно го надминува капацитетот за 20 % до 50 %, додека во критични периоди процентот е уште повисок. Најзагрозени се големите затвори како КПД „Идризово“ и Скопскиот истражен затвор, кои континуирано работат над своите формални можности. CPT во својот извештај од 2019 година утврдува дека во одделенијата на „Идризово“ се среќаваат простории наменети за две лица кои често сместуваат тројца или четворица затвореници, при што се нарушува минималниот просторен стандард од 4 м² по лице, кој е препорачан во меѓународната практика. Овој недостаток на простор не само што создава физичка непријатност, туку има и сериозни психолошки импликации, бидејќи го зголемува степенот на агресија, анксиозност и конфликтност. Пренатрупаноста го нарушува секој аспект од затворскиот живот. Кога повеќе лица се сместени во мали простории, личната приватност практично исчезнува, а тоа ја нарушува основната човекова потреба за простор и чувство на личен интегритет. Според Димитровска (2020), пренатрупаноста создава „психолошка компресија“ која предизвикува зголемена раздразливост, губење чувство за контрола и појава на симптоми на депресија и анксиозност. Ова е особено нагласено кај лицата со претходни психолошки тешкотии, кај младите затвореници и кај оние со историја на зависности.

Негативните ефекти не се ограничени само на менталното здравје. Пренатрупаноста ја нарушува и хигиената, бидејќи санитарните јазли се користат од повеќе лица отколку што дозволуваат капацитетите, а тоа го зголемува ризикот од

ширење инфекции, болести на кожата и проблеми со дишните патишта. Во „Идризово“, СРТ забележува дека бањите и тоалетите се во лоша состојба и често недоволни за бројот на лица што ги користат. Мојановски (2015) повторно нагласува дека во услови на пренатрупаност станува невозможно да се одржува елементарна чистота, а тоа придонесува за дополнителни здравствени ризици.

Од безбедносен аспект, пренатрупаноста претставува фактор што ја влошува затворската клима. Кога многу лица се сместени во мали простории со ограничена можност за движење, тензијата се зголемува, а службениците тешко можат да одржуваат контрола и комуникација со осудените лица. Во такви услови динамичната безбедност - модел базиран на човечка интеракција, внимание и превенција, станува практично невозможна. Наместо тоа, се применува статична безбедност, заснована на физички бариери, што создава уште поголема дистанца меѓу персоналот и осудените. Савевски (2016) истакнува дека пренатрупаноста ја поттикнува појавата на подгрупи, доминација на посилните затвореници и неформални хиерархии што произлегуваат од недостатокот на институционална контрола. Пренатрупаноста директно го компромитира и третманот. Секоја програма било образовна, работна, психолошка или спортска бара простор, време и организациски предуслови за реализација. Кога установата е пренатрупана, третманските простории се недоволни, а персоналот е преоптоварен. Социјалните работници и психолозите немаат можност да извршат системска процена на ризик, ниту да водат индивидуални или групни сесии. Во анализите на Петковски (2017), пренатрупаноста е идентификувана како „критичен деструктивен фактор“ што ги прави третманските програми фрагментарни, непостојани и често формални. Здравствената грижа исто така значително страда. Лекарите, кои и во нормални услови се малку, не можат да обезбедат континуирана грижа за екстремно голем број осудени лица. СРТ забележува дека долгите редови пред амбулантите, ограниченият пристап до специјалисти и недостатокот од лекови се директно поврзани со пренатрупаноста.

Пренатрупаноста не претставува само институционален проблем, туку прашање на достоинство. Лицата лишени од слобода ја губат можноста да ја одржуваат својата човечка приватност, што го поткопува чувството на лична вредност. Во пенолошката литература ова е познато како „деградациски ефект“, кој според Мојановски (2014)

може значително да го намали капацитетот на личноста да учествува во програми за ресоцијализација.

Причините за пренатрупаноста во Македонија се комплексни. Од една страна, казнената политика долго време имала тенденција кон изрекување затворски казни, без развиени алтернативни санкции. Иако во последните години се направени чекори за воведување мерки како условна казна, работа во корист на заедницата или куќен притвор, нивната примена останува ограничена. Од друга страна, едноставно нема доволно капацитети. Нови затворски објекти не се градат со темпо кое би го следело бројот на осудени лица, а обновата на старите е бавна и непотполна.

Пренатрупаноста во македонските затвори претставува сериозен, системски и долготраен предизвик. Таа го нарушува достоинството на лицата лишени од слобода, ја поткопува безбедноста, го компромитира третманот и создава услови што го зголемуваат психолошкиот и физичкиот товар врз сите што живеат и работат во установите. Иако проблемот е сложен, решенијата се познати: развивање алтернативни санкции, проширување на капацитетите, обновување на инфраструктурата и зајакнување на третманските служби. Но сè додека овие мерки не се реализираат системски, пренатрупаноста ќе продолжи да биде критичен фактор кој ја дефинира целокупната состојба на казненопоправниот систем во Македонија.

6.3 Хигиена, здравствена грижа и исхрана

Хигиената, здравствената грижа и исхраната претставуваат централен сегмент од материјалните услови во казненопоправните установи и имаат суштинско значење за почитувањето на човековото достоинство, превенцијата на заболувања и обезбедувањето на минималните стандарди на хуман третман. Мандела правилата ги дефинираат овие три категории како „неразделни елементи на правото на лицата лишени од слобода на достоинствен животен стандард“ (UNODC, 2015). Секоја држава има обврска да обезбеди услови кои гарантираат санитарна безбедност, редовен пристап до здравствени услуги и исхрана која ги задоволува физиолошките потреби. Во контекст на Македонија, анализите покажуваат дека токму овие области остануваат меѓу најчесто критикуваните во извештаите на меѓународните тела и домашните истражувачи (Мојановски, 2014; CPT, 2019).

Хигиената во затворите во Македонија е предмет на континуирани критики и се смета за еден од најслабите сегменти на казненопоправниот систем. Во дел од установите постојат објективни infrastructural limitations стари објекти, оштетени санитарии, недоволна водоводна инфраструктура и ограничен пристап до средства за лична хигиена. Според Мојановски (2015), хигиенските услови во неколку затвори „не го достигнуваат ни минималниот праг на санитарна одржливост“, што значи дека лицата лишени од слобода многу често живеат во простории каде што е нарушена основната чистота која би требало да биде гарант на здравјето. Особено тешки се состојбите во пониските категории на сместување и во старите павилјони на КПД „Идризово“. CPT (2019) забележува дека во некои одделенија постојат тоалети кои се во сериозна фаза на распаѓање, со оштетени подови, нефункционални тушеви и недоволен број санитарни јазли за бројот на лица кои ги користат. Во летните месеци овој проблем се влошува поради недоволната вентилација, што создава интензивни мириси, зголемена влажност и потенцијални здравствени ризици. Личната хигиена е уште едно прашање кое се доведува во прашање. Во повеќе истражувања е утврдено дека затворениците не секогаш добиваат редовен пристап до сапун, средства за чистење, вреќи за отпад или постелнина која се заменува доволно често (Димитровска, 2020). Дел од лицата се принудени самостојно да набавуваат средства за хигиена, што создава социјални разлики меѓу оние кои имаат финансиски ресурси и оние кои ги немаат. Овие нееднаквости се одразуваат врз достоинството и создаваат чувство на запоставување. Хигиената во затворите е директно поврзана со психолошката состојба на осудените лица. Простор кој е валкан, лошо одржуван или премногу густо населен создава чувство дека институцијата не води грижа за човекот како субјект со права. Ова чувство, според Савевски (2016), има значајно влијание врз мотивацијата на затворениците да учествуваат во третмански програми и врз нивната социјална интеракција со персоналот.

Здравствената грижа претставува клучна обврска на секоја казненопоправна установа и не смее да биде пониска од онаа што се обезбедува во заедницата. Сепак, многубројни извештаи укажуваат дека токму здравствената служба е најоптовареният и најдефицитарниот сегмент во македонските затвори. Според CPT (2019), општата слика покажува недостиг од доволно лекари, медицински сестри, стоматолози и психијатри. Во некои установи лекарите доаѓаат само неколку часа дневно или неколку пати неделно, што е недоволно за реалните потреби на затворската

популација. Здравствените прегледи при прием најчесто се вршат формално, со кратко интервју или со основен физички преглед кој не го содржи целосниот набор на процедури што ги препорачуваат Мандела правилата систематско тестирање на заразни болести, психолошка процена, процена на зависности и општа медицинска евалуација (UNODC, 2015). Во услови кога прегледите се површни, сериозните здравствени состојби остануваат недијагностицирани или се идентификуваат во доцна фаза. Во дел од установите, особено во „Идризово“, затворениците укажуваат на ограничен пристап до специјалистички прегледи и до лекови (Мојановски, 2015). Понекогаш се случува лицата да чекаат со денови за основна интервенција, а транспортот до болнички установи се врши само во случаи кои се сметаат за итни. Ова создава ризична средина, особено за лица со хронични заболувања, како дијабетес, срцеви состојби или респираторни проблеми. Психијатриската грижа е посебно загрижувачка област. Во повеќе извештаи, CPT нотира дека недостатокот од психијатри и психолози води до ситуации каде што лица со сериозни психички состојби остануваат без соодветна поддршка, што може да резултира со самоповредување, агресија или целосно повлекување. Присутен е и проблемот со зависности од дроги и алкохол. Иако значителен дел од затворската популација има историја на злоупотреба на супстанции, третманите за зависности во установите се ограничени или непостојат. Ова води до состојби на апстиненцијални кризи, нелегално внесување супстанци и појава на црн пазар, што дополнително ја влошува општата затворска клима (Петковски, 2017). Здравствената грижа е неразделна од хигиенските услови. Кога просториите се валкани, влажни или пренатрупани, ризикот од инфекции и заболувања драстично се зголемува. Во истражувањето на Димитровска (2020), дел од интервјуираните затвореници укажуваат дека кожни заболувања, габични инфекции и респираторни проблеми се редовни појави токму поради лошите хигиенски услови.

Исхраната е друга област која често се посочува како проблематична во македонските казненопоправни установи. Иако правната рамка предвидува три оброци дневно со утврдени нутритивни вредности, реалната состојба варира меѓу установите. Според Мојановски (2014), затворениците често добиваат храна која е нутритивно сиромашна, недоволно разновидна и во одредени периоди неприлагодена на здравствените потреби на специфични категории затвореници (дијабетичари, лица со хронични заболувања или алергии). Во некои установи, кујните се стари, а

опремата е ограничена, што влијае врз квалитетот на подготовката на храната. СРТ во своите наоди спомнува случаи на недоволна термичка обработка или на храна која била чувана без соодветни санитарни стандарди. Овие ситуации носат ризик од труење, инфекции и нарушување на општата здравствена состојба. Постои и проблем со недоволна разновидност. Храната во затворите во Македонија често е базирана на евтини и енергетски сиромашни јадења како грав, тестенини, компир или ориз. Овие оброци, иако заситувачки, не ги обезбедуваат сите нутритивни потреби, особено кај лица со зголемена физичка активност или кај младите. Дополнителен проблем е што дел од затворениците се принудени да трошат свои средства за да набават дополнителна храна, што создава социјална нееднаквост. Оние со финансиски средства можат да го подобрат својот квалитет на исхрана, додека сиромашните лица остануваат зависни од институционалната понуда. Ова води кон чувство на неправда и социјална фрагментација во рамките на установата.

Хигиената, здравствената грижа и исхраната во македонските казненопоправни установи претставуваат комплексни и длабоко поврзани проблеми. Лошата хигиена создава здравствени ризици; недоволната здравствена грижа ги влошува последиците од тие ризици; а исхраната, која често е недоволно разновидна и неадекватна, придонесува за дополнителни здравствени тешкотии. Во вакви услови тешко може да се зборува за успешна ресоцијализација, бидејќи основните предуслови за достоинствен живот не се исполнети. Постојните слабости не се резултат само на недостиг на финансиски ресурси, туку и на долгорочна институционална немарност, недоволна координација меѓу министерствата, ограничен третмански кадар и недоволно инвестирање во превентивни мерки. Доколку не се пристапи системски кон надминување на овие проблеми, последиците ќе продолжат да ја нарушуваат и безбедноста и третманот, што во крајна линија ја поткопува целта на казненопоправниот систем.

6.4 Посети, комуникација и човекови права

Правото на контакт со надворешниот свет претставува една од основните гаранции за заштита на човековото достоинство и психолошкиот интегритет на лицата лишени од слобода. Европските затворски правила категорично нагласуваат дека секое лице мора да има можност да одржува редовни односи со своето семејство и со

пошироката заедница, бидејќи токму тие односи се клучен извор на поддршка и еден од најсилните фактори кои ја намалуваат веројатноста од повторно извршување кривични дела (Council of Europe, 2020). Во Мандела правилата ова право е дефинирано како составен дел од човековите права, а секое неоправдано ограничување се смета за повреда на хуманоста (UNODC, 2015). Во Македонија прашањата за посетите, комуникацијата и човековите права остануваат комплексни и чувствителни теми. И покрај формалната законска рамка која гарантира одредени права, практичната примена често е ограничена поради infrastructural constraints, недостиг на персонал, безбедносни протоколи и општата организациска состојба во установите. Мојановски (2014) укажува дека правото на контакт со заедницата кај затворениците во Македонија не е само правно, туку и длабоко емотивно и психолошко прашање, бидејќи во услови на изолација секој контакт со семејството ја обновува врската со нормалниот живот и го намалува чувството на исклученост.

Посетите се еден од најважните облици на поврзување со надворешниот свет. Истражувањата покажуваат дека редовните семејни посети го намалуваат стресот, агресивноста и анксиозноста кај осудените лица. Во македонските казненопоправни установи ова право постои, но неговата реализација е зависна од физичката состојба на установата, организациските капацитети и безбедносните процени на службите. Во КПД „Идризово“, на пример, дел од просториите за посети се стари, недоволно опремени и не обезбедуваат минимална приватност. CPT во својот извештај од 2019 година нотира дека просторноста, осветлувањето и општата атмосфера во дел од просториите создаваат „институционално студенило“ кое може негативно да влијае врз квалитетот на контактите меѓу затворениците и нивните семејства. Одредени категории затвореници, особено оние со долги казни или оние кои се наоѓаат во одделенија со повисок степен на надзор, се соочуваат со дополнителни ограничувања. Посетите понекогаш се спроведуваат преку стаклена преграда или во присуство на службеници, што го нарушува интимниот карактер на разговорот и создава чувство дека секоја комуникација е под сомнеж. Савевски (2016) истакнува дека ваквите ограничувања можат да создадат дистанца меѓу затвореното лице и неговото семејство, што има долгорочни последици за ресоцијализацијата бидејќи семејната поддршка се смета за еден од најсилните фактори за успешна интеграција по отпуштањето. Постојат и социоекономски пречки. Дел од семејствата на затворениците немаат финансиска можност за патување, особено ако центарот за

издржување е далеку од нивното место на живеење. Ова наметнува дополнителен слој на социјална неправда, бидејќи лицата чии семејства не можат да патуваат остануваат без редовен контакт, иако немаат никаква вина за тоа.

Комуникацијата со надворешниот свет не се ограничува само на физички посети. Мандела правилата и Европските затворски правила предвидуваат право на телефонски разговори, испраќање и примање писма, како и каде што е технички возможно контролирани електронски комуникации. Во Македонија, телефонската комуникација е најчесто користеното средство, но и тука постојат значајни ограничувања. Во повеќе установи постои ограничен број телефонски апарати, што создава долги редови и ограничен пристап. Во извештаите на Димитровска (2020) се споменуваат случаи во кои затворениците чекале повеќе од еден час за да остварат краток телефонски разговор. Дополнително, телефонските разговори се плаќаат, што ја зголемува социјалната разлика меѓу затворениците кои можат и оние кои не можат да си дозволат редовни контакти. Писмената комуникација, иако дозволена, во пракса се користи поретко. Причината е комбинација од бавни процедури, ограничен пристап до материјали за пишување и страв од ревизија на содржината. Во дел од установите, писмата поминуваат низ задолжителна проверка, што создава непријатност и чувство на нарушена приватност. Електронската комуникација, која во повеќе европски држави веќе е стандарден дел од затворските системи (на пример видеопосети), во Македонија е практично непостоечка. CPT повеќепати препорача воведување на контролирани видеопосети, особено за лица чии семејства живеат во странство или во оддалечени региони, но досега овие препораки не се реализирани.

Правото на посети и комуникација е неразделно поврзано со поширокиот систем на човекови права во затворите. Европската конвенција за човекови права, Мандела правилата и Стандардите на Советот на Европа бараат секое ограничување да биде пропорционално, оправдано и строго неопходно. Проблемот во Македонија, како што укажува Мојановски (2015), е што ограничувањата често произлегуваат не од конкретни ризици поврзани со однесувањето на затвореното лице, туку од infrastructural deficits, недостиг на персонал и организациска неефикасност. Пример за тоа е ограничувањето на приватните посети поради недостиг на соодветни простории. Тоа, иако формално е административна мерка, суштински претставува повреда на правото на семејство, бидејќи осудени лица години поминуваат без можност за

нормална интеракција со партнер или со деца. Друг проблем е прекумерната контрола. Во извештаите на CPT се нотира дека во дел од установите постојат практики на интензивен надзор врз комуникацијата, вклучително и неоправдано слушање телефонски разговори или присуство на службеници за време на посетите. Таквите практики создаваат атмосфера на недоверба и го нарушуваат правото на приватност. Фактот дека лицата се лишени од слобода не значи дека ги губат сите други права. Човековите права продолжуваат да важат во затвор, а ограниченоста на просторот и на времето не смее да доведе до деградација на достоинството. Според Савевски (2016), почитувањето на приватниот и семејниот живот во затвор е суштински дел од современата пенолошка концепција и директно влијае врз ресоцијализацијата.

Одржувањето на врските со надворешниот свет има длабоко психолошко влијание врз затворениците. Комуникацијата со семејството помага да се зачува смислата за иднината, чувството на припадност и на социјална идентификација. Димитровска (2020) наведува дека затворениците кои имаат редовни посети и телефонски разговори покажуваат пониски нивоа на депресија и вознемиреност. Ресоцијализацијата, како што напоменува Мојановски, е практично невозможна без поддршка од семејството. Оние што ја задржуваат поврзаноста со блиските имаат поголеми шанси успешно да се интегрираат по издржувањето на казната, бидејќи се навраќаат на средина што продолжила да ги прифаќа. Оттаму, секое ограничување на посетите и на комуникацијата има долгорочни последици, не само за затворските услови, туку и за општеството во целина. Затворениците кои поминуваат години без контакт со семејството често се повлекуваат емоционално, ја губат самодовербата и го намалуваат својот капацитет за нормални социјални односи.

Посетите и комуникацијата претставуваат клучни права кои ја дефинираат хуманоста на затворскиот систем. Во Македонија, иако правната рамка постои, практичната реализација е ограничена и оптоварена со infrastructural shortages, недостаток на приватност, организациски слабости и недоволен број на персонал. Овие ограничувања ја поткопуваат не само заштитата на човековите права, туку и самата цел на ресоцијализацијата. Доколку системски не се инвестира во подобрување на условите за посети, во воведување современи форми на комуникација и во гарантирање на приватност, казненопоправните установи ќе продолжат да

функционираат на ниво кое е далеку под меѓународните стандарди и кое не одговара на основните принципи на хуман третман.

6.5 Примерок од меѓународни практики за хумани услови

Во современата пенолошка литература се смета дека квалитетот на затворските услови е еден од најпрецизните индикатори за зрелоста на еден правен систем и за неговата посветеност на човековите права. Мандела правилата, Европските затворски правила и повеќето регионални документи ја поставуваат хуманоста како основна рамка, но секоја држава развила сопствени практики во настојувањето да изгради систем кој нуди безбедност без деградација на достоинството. Анализата на успешните примери од странство не е само споредбена вежба, туку и начин да се препознае како конкретни политики, архитектонски решенија и третмански стратегии можат суштински да ја променат атмосферата во затворите.

Посебно важен е примерот на Норвешка, која редовно се наведува како модел за хуман пенитенцијарен систем. Основната филозофија таму е насочена кон принципот дека казната се состои исклучиво во лишувањето од слобода, а не во лишувањето од достоинство. Во затворите како Халден и Бастој, архитектурата е обликувана така што имитира нормални животни услови: простории со природна светлина, дрвен мебел, зелени површини, отворени ходници и минимална употреба на метални конструкции. Целта е да се намали „тоталниот“ карактер на институцијата и да се одржи чувството за нормалност, зашто според норвешката пенолошка доктрина, лицето се подготвува за враќање во заедницата од првиот ден на казната (Pratt, 2008).

Овој модел не е ограничен на архитектурата. Во Норвешка, контактот со семејството е приоритет, а здравствените и психолошките услуги се интегрирани со националниот здравствен систем, без создавање паралелни или „затворски“ стандарди. Покажано е дека таквиот пристап драстично ја намалува агресивноста и чувството на изолација, а податоците укажуваат на најниска стапка на рецидивизам во Европа. Практиките од Халден често се цитираат и од страна на Советот на Европа како пример дека хуманите услови не ја намалуваат безбедноста, туку напротив, ја зајакнуваат преку стабилна затворска клима.

Сличен пристап може да се забележи и во Холандија, каде што фокусот е ставен на „нормативен третман“. Холандските установи се организирани така што затворениците имаат пристап до образовни програми, дигитално учење, спорт и структурирани активности кои ја намалуваат пасивноста, што е една од главните причини за конфликт во пренатрупани системи. Дополнително, Холандија разви политики за алтернативни санкции, што резултира со значително намалување на затворската популација и затворање на неколку установи. Овој феномен го нагласува фактот дека хуманите услови не се секогаш прашање само на повеќе ресурси, туку на поинаква филозофија во кривичната политика, која ја избегнува затворската казна кога тоа е можно и разумно.

Во Германија, посебно во покраини како Хесен и Баден-Виртемберг, затворите се ориентирани кон модел на ресоцијализација кој ги обединува строгите безбедносни правила со програми за професионална подготовка, терапевтски третмани и индивидуализирани планови за работа. Затворениците имаат пристап до кулинарски работилници, технички обуки и програми за дуално образование. Токму оваа комбинација на структура и хуманост ја прави германската пракса препознатлива: системските правила остануваат стабилни, но се надополнети со програми што создаваат реални можности за реинтеграција, наместо повторна криминализација.

Во Канада, моделот за хумано постапување вклучува силен акцент на здравствената грижа и на психолошката поддршка, особено во однос на зависностите и менталното здравје. Канадскиот систем има јасна стратегија за третман на зависности, со едновремени програми кои се изведуваат и во затвор и по отпуштањето, што ја олеснува транзицијата и го намалува ризикот од рецидив. Голем дел од програмите се спроведуваат во соработка со заедницата, што го намалува чувството дека затворот е изолиран свет и овозможува постојана врска со надворешните социјални структури.

Примерите од меѓународните пенитенцијарни системи всадуваат важна поука: хуманите услови не се утописка идеја, туку практично остварлив модел кој успева кога е поддржан од јасна стратегија, кохерентна законска рамка и стабилна политичка волја. Во сите модели што се истакнуваат како успешни, заедничко е тоа што установите не се третираат само како безбедносни структури, туку како институции со педагошка, терапевтска и социјална функција.

Во споредбена перспектива, Македонија може да извлече значајни лекции од овие примери. Прво, неопходно е редефинирање на архитектонскиот концепт на затворите, со цел да се создадат простории кои нудат почитување на приватноста и минимална нормалност, дури и во услови на ограничена слобода. Второ, мора да се систематизира пристапот до образование, здравствена грижа и професионални програми. Трето, хуманите услови треба да станат јадро на кривичната политика, а не исклучок или формално наведена цел.

Меѓународните искуства покажуваат дека реформите не мора да започнат со големи, скапи проекти. Понекогаш најзначајните промени произлегуваат од подобрување на пристапот до здравствена грижа, создавање нормализирана средина, целосно почитување на комуникациските права и развивање на третмански програми во соработка со заедницата. Ваквите практики јасно демонстрираат дека хуманоста не е спротивставена на безбедноста; напротив, таа е предуслов за стабилен, ефикасен и правичен затворски систем.

7 ИСТРАЖНИ ЗАТВОРИ ВО МАКЕДОНИЈА: СТРУКТУРА, ПРАКТИКИ И ПРОБЛЕМИ

7.1 Правен статус и цел

Истражните затвори претставуваат посебна категорија казненопоправни установи и се уредени со посебни законски и меѓународни стандарди кои ја одразуваат чувствителната положба на лицата што се лишени од слобода, но сè уште не се правосилно осудени. Во македонскиот правен систем, правниот статус на истражните затвори е дефиниран во Законот за извршување санкции, каде што во член 2 се нагласува дека истражниот затвор е наменет за „лицата на кои им е определена мерка притвор од надлежен суд“ и дека мерката има „исклучиво процесен карактер“ и не смее да има казнен карактер. Ова значи дека притворот не е форма на казна, туку инструмент за обезбедување на непречено водење на кривичната постапка. Мандела правилата многу јасно ја дефинираат оваа разлика со ставот дека „притворените лица не треба да бидат третирани на начин што асоцира на казна, бидејќи нивната вина не е утврдена“ (UNODC, 2015). Тоа е од посебна важност, бидејќи лицата кои се наоѓаат во истражните затвори мора да уживаат посебни гаранции на човекови права, меѓу кои правото на претпоставка на невиност, правото на приватност, правото на комуникација со адвокат и правото на соодветни материјални услови.

Практичната цел на истражните затвори е двојна. Од една страна, тие треба да обезбедат безбедно задржување на лицата кои се осомничени или обвинети за определени дела, со што се спречува бегство, влијание врз сведоци или уништување докази. Од друга страна, истражните затвори треба да обезбедуваат хумани услови за живот, кои се максимално блиски до стандардите на цивилната средина, токму затоа што притворените лица не се осудени.

Во случајот со Македонија, правната рамка ги содржи овие принципи, но состојбата на терен значително отстапува. Во извештаите на CPT (2019) се наведува: „Условите во Скопскиот истражен затвор во голем дел од павилјоните не ги исполнуваат основните стандарди за хуман третман“, што покажува дека притворот честопати добива карактер на казна, што е спротивно на европската и на меѓународната практика. Мојановски (2015) исто така забележува дека правниот

статус на истражните затвори често не се почитува во целост во практиката: „Иако законот прави јасна разлика меѓу притвор и казна, реалните услови во установите создаваат впечаток дека двете категории се третираат на сличен начин“, што е сериозен проблем од аспект на човекови права и принципи на правична постапка. Оттука, правниот статус и целта на истражните затвори во Македонија повеќе претставуваат нормативна поставеност, отколку практична реалност. Потребно е системско вложување за да се постигне функционален баланс меѓу безбедноста и хуманоста, а не компромис помеѓу нив.

7.2 Организација и сместување

Организацијата и сместувањето во истражните затвори се едни од најкритичните сегменти на македонскиот пенитенцијарен систем. Најголем и најзначаен истражен затвор во земјата е Скопскиот истражен затвор во Шуто Оризари, кој служи како централна институција за лица во притвор и често се користи како индикатор за општата состојба во системот. Сместувањето во истражните затвори мора да биде уредено така што ќе обезбеди почитување на правото на приватност, здравје, хигиена и безбедност. Европските затворски правила бараат притворените лица да бидат сместени „во услови што се разликуваат од условите на осудените лица“ и да имаат „повеќе слободи и поголема приватност“, токму затоа што нивната вина не е утврдена (Council of Europe, 2020).

Во Македонија, состојбата отстапува од овие стандарди и тоа е јасно констатирано во сите последователни извештаи на CPT. На пример, во извештајот од 2019 година се наведува: *„Просториите за сместување во Скопскиот истражен затвор се пренатрупани, со оштетени sидови, стара санитарна опрема и минимален пристап до природна светлина. Во некои павилјони прозорците се мали и не се отвораат, што го влошува нивото на вентилација.“* (CPT, 2019). Овој опис е особено значаен бидејќи покажува колку голем е јазот меѓу нормативните стандарди и фактичките услови. Во истражните затвори би требало да постои поголема индивидуализација на сместувањето, но во Македонија честопати се применува истиот пристап како и во казненопоправните домови, со што се нарушува природата на притворот.

Мојановски (2014) дополнува дека организацијата во истражните затвори е „слична на класичен затворски режим, со силен акцент на контрола и минимално внимание на третмански компоненти“. Иако за притворените лица не е предвиден третман во класична смисла, тие сепак имаат право на пристап до здравствена грижа, психолошка поддршка, прошетки и одржување на комуникацијата со надворешниот свет.

Практичните проблеми со сместувањето се јавуваат на неколку нивоа:

Пренатрупаност и недостиг на простор

Во некои павилјони на Скопскиот истражен затвор просториите имаат површина што според Европските стандарди би требало да биде за едно лице, а реално се сместуваат две или три лица. Ова е директно спротивно на препораките на CPT кој бара минимум 4 м² по притворено лице.

Недостаток на приватност

Поради архитектонските ограничувања, личната приватност е минимална, а санитарните јазли во голем дел од просториите не се одвоени со прегради. Во дел од извештаите, CPT забележува дека „употребата на тоалет во присуство на други лица претставува деградациско искуство и е спротивно на основните човекови права“.

Структурна застареност

Голем дел од зградата потекнува од 1970-тите, со минимални реконструкции. Подовите се оштетени, ѕидовите влажни, а осветлувањето недоволно. Овие услови создаваат не само непријатност, туку и здравствен ризик, посебно за лицата со хронични заболувања.

Ограничена организациска флексибилност

Истражните затвори треба да овозможат максимална слобода во рамки на безбедносните правила. Но во Македонија доминира т.н. „затворен режим“, во кој лицата поминуваат голем дел од времето во ќелиите. Димитровска (2020) забележува дека ова создава дополнителна психолошка тежина, бидејќи притворените лица често немаат пристап до активности надвор од просторијата.

Нарушена атмосфера и психолошки последици

Поради комбинацијата од изолација, слаба вентилација, ограничено движење и пренатрупаност, притворените лица се изложени на повисок ризик од анксиозност, панични напади и депресивни состојби. Мандела правилата јасно нагласуваат дека таквите услови може да претставуваат нехуман и деградациски третман.

Истражните затвори во Македонија имаат јасно дефиниран правен статус, но практичната примена е значително оддалечена од законските и од меѓународните стандарди. Сместувањето, организацијата и режимот на живот не ја одразуваат „процесната природа“ на притворот, туку создаваат услови кои се речиси идентични со оние во казненопоправните установи. Ова отвора сериозни прашања во однос на човековите права, претпоставката на невиност и почитувањето на основните меѓународни стандарди.

7.3 Посебен режим на задржување

Посебниот режим на задржување претставува специфичен организациски дел во рамките на истражните затвори, наменет за категории на притворени лица кај кои судот или затворската управа проценува дека постои зголемен ризик за бегство, влијание врз сведоци, нарушување на редот или опасност по сопствената или туѓата безбедност. Во македонското законодавство, овој режим е регулиран во Законот за извршување санкции, каде се наведува дека „притвореното лице може да биде сместено во посебен дел кога тоа го бара степенот на опасност“ и дека мерките мора да бидат „строго пропорционални на целта која се штити“ (ЗИС, чл. 157). Посебниот режим претставува најрестриктивниот дел од истражниот затвор, што значи дека лицата кои се сместени таму имаат ограничено движење, намален контакт со други притворени лица и постојан надзор од страна на службениците. Но, според Мандела правилата, и во вакви случаи мора да постојат строги гаранции дека рестриктивните мерки нема да се претворат во форма на казнување. Тоа е важно бидејќи притворот, како мерка, мора да остане процесна, а не репресивна (UNODC, 2015).

Во македонските установи, практиката покажува значителни отстапувања. Во извештаите на CPT (2019) се забележува дека „лицата сместени во посебен режим често поминуваат повеќе од 22 часа дневно во изолација, без реален пристап до

активности или програми“. Ова е спротивно на меѓународните стандарди што забрануваат продолжена изолација, особено кога се применува врз лица кои не се правосилно осудени. Проблем претставува и тоа што причините за сместување во посебен режим понекогаш не им се објаснуваат на притворените лица во доволна мера. Мојановски (2014) укажува дека „одредени лица не се информирани за правната основа, траењето и условите на посебниот режим“, што создава чувство на несигурност и недоверба во институцијата. Недостатокот на транспарентност може да доведе до тоа мерката да биде применета пошироко од неопходното. Во многу европски држави посебниот режим е строго временски ограничен и секоја одлука за продолжување мора да биде образложена. Но, во Македонија, СРТ нотира дека прегледите на овие мерки не се секогаш навремени или доволно детални. Понекогаш лицата остануваат во посебен режим со месеци без јасна причина, што според Советот на Европа може да претставува „нехуман третман“ доколку условите се строго рестриктивни. Психолошките последици од ваквиот вид на задржување се значајни. Притворените лица во посебен режим често пријавуваат анксиозност, проблеми со спиењето, зголемена раздразливост и чувство на безнадежност. Како што посочува Димитровска (2020), „изолацијата, особено кога е продолжена, може да остави длабоки психолошки последици врз личноста“, што може да го наруши секој последователен обид за ресоцијализација.

Дополнително, посебниот режим на задржување создава и посебни безбедносни тензии. Од една страна, персоналот е под постојан притисок да ја одржува високата контрола, а од друга страна, притворените лица доживуваат фрустрација поради ограничувањето, што може да резултира со реактивна агресија. За да се избегнат вакви ситуации, меѓународните стандарди бараат постојано следење на психолошката состојба, професионална поддршка и редовни рецензии од независни тела. Посебниот режим во Македонија останува област која бара значајна системска промена, од зајакнување на надзорот до обезбедување на минимални активности што би го намалиле психолошкиот товар врз засегнатите лица.

7.4 Пристап на меѓународни организации (CPT, Народен правобранител)

Улогата на меѓународните и на независните национални тела во надзорот на истражните затвори е од суштинско значење за заштита на човековите права и за спречување на нехуман или деградациски третман. Во Македонија, најзначајни институции во оваа област се Европскиот комитет за превенција од тортура (CPT) и Народниот правобранител, кој ја извршува функцијата на Национален превентивен механизам (НПМ) согласно Облигаторниот протокол кон Конвенцијата против тортура.

CPT има мандат да врши ненајавени посети и да ги оценува материјалните, организациските и хуманите услови во затворите. Во своите извештаи, CPT за Македонија редовно укажува на системски проблеми, особено во Скопскиот истражен затвор. Во извештајот од 2019 година, Комитетот наведува: *„Условите во одделни одделенија претставуваат ризик од нехуман третман, особено поради пренатрупаност, неадекватни санитарни услови и недоволна вентилација.“* (CPT, 2019) Овој извештај содржи и друга значајна забелешка: *„Лицата во притвор имаат право на третман кој ја почитува нивната претпоставка на невиност, но сегашните услови создаваат впечаток на казнен третман, спротивно на европските стандарди.“* Овие наоди се особено важни затоа што покажуваат дека меѓународните тела не го разгледуваат притворот само во однос на безбедноста, туку како широка категорија што мора да биде во согласност со правата од Европската конвенција за човекови права.

Народниот правобранител, преку Националниот превентивен механизам, врши редовни и ненајавени посети во истражните затвори. Во годишните извештаи се констатираат слични проблеми како оние на CPT: недостаток на приватност, ограничени услови за хигиена, недостиг на програми и прекумерна рестриктивност во режимот на живот. Во извештајот од 2021 година НПМ нагласува дека „постојат случаи во кои притворените лица не биле навремено информирани за своите права, што претставува сериозно прекршување на процедурните стандарди“. Пристапот на меѓународните и на националните мониторинг тела има двојна функција. Прво, тие ги откриваат системските слабости, а второ, создаваат јавен и институционален притисок за реформи. Без овие извештаи, многу од проблемите би останале

„затворени во институцијата“, без надворешна контрола. Мојановски (2015) нагласува дека мониторингот е клучен, особено во системи кои се соочуваат со хронични инфраструктурни проблеми и недостаток од транспарентност.

Позитивната страна е што, благодарение на препораките на CPT и на Народниот правобранител, во последната деценија се реализирани неколку реконструкции и организациски подобрувања. Но генерално, препораките многу често остануваат делумно имплементирани. CPT изречно наведува дека „повторливоста на истите проблеми во повеќето извештаи укажува на недоволна институционална волја за системски промени“.

Покрај меѓународните тела, важна е и улогата на локалните невладини организации кои ја следат состојбата со правата на притворените лица. Иако нивната улога е помалку формална, тие придонесуваат со независни информации, истражувања и јавни извештаи.

7.5 Анализа на конкретни установи во Македонија

(Скопје - Шуто Оризари, Битола, Прилеп, Штип, Тетово)

Иако законската рамка што ги уредува истражните затвори во Македонија формално е усогласена со европските стандарди, моето истражување врз основа на достапните извештаи, теренските проценки и независните мониторинг-органи покажува дека состојбата во конкретните установи е многу нееднаква. Секоја установа има свое институционално наследство, инфраструктурни проблеми и специфична организациска динамика. Во продолжение давам детална анализа на петте најзначајни локации, со фокус на хуманистичкиот аспект односно како условите, организацијата и третманот влијаат врз човековото достоинство, психолошката стабилност и секојдневниот живот на притворените лица.

7.5.1 Скопје - Шуто Оризари (Скопски истражен затвор)

Од сите анализирани установи, Скопскиот истражен затвор е најмногу критикуван и тоа конзистентно од сите релевантни извори. Тој претставува најголемиот центар за притвор во државата и, според моите согледувања врз основа

на документите на СРТ, Народниот правобранител и Мојановски, неговиот инфраструктурен и организациски товар е огромен.

Во извештајот на СРТ од 2019 година јасно стои: *„Условите во повеќе одделенија на Скопскиот истражен затвор не ги исполнуваат основните стандарди за човечки третман, особено поради пренатрупаност, недостаток на светлина и сериозни санитарни проблеми.“*

Мене како истражувач ме погоди еден конкретен дел од извештајот каде СРТ наведува дека во некои ќелии прозорците „не се отвораат воопшто“, што создава чувство на заробеност и физичка неподносливост, особено во летните месеци.

Мојановски (2014) укажува дека „структурата на затворот по природа е застарена и речиси неспособна да обезбеди минимални хигиенски и безбедносни стандарди“. Тоа го потврдуваат и наодите на НПМ (2021), според кои притворените лица пријавуваат проблеми со влага, мувла, нарушена вентилација и недостаток на постелнина, што често се заменува со задоцнување. Најчувствителен аспект е тоа што притворените лица кои правно се сметаат за невини се сместени во услови што речиси воопшто не се разликуваат од оние во казненопоправните установи. Од мојата анализа произлегува дека оваа недоследност создава чувство на неправда и длабока психолошка несигурност. Затворската атмосфера е преоптоварена со рестрикција, додека третманските компоненти практично не постојат.

7.5.2 Битола Истражен затвор

Истражниот затвор во Битола е значително помал по капацитет и број на притворени лица, но проблемите кои ги идентификував во анализата повторно укажуваат на системски слабости. Во споредба со Скопје, условите се нешто подобри, но инфраструктурната застареност е очигледна. НПМ во извештајот од 2020 година наведува дека санитарните простории се „делумно функционални“, но постои недостаток на топла вода во одредени периоди. Во моите согледувања забележав дека токму овие „делумни функционалности“ се индикатор на хронично недоволно одржување, што на долг рок доведува до брзо влошување на условите. Од психолошки аспект, Битола има предност во тоа што установата е помала и поради тоа односот меѓу персоналот и притворените лица е поперсонализиран. Но, Мојановски (2015) во

својата анализа за регионалните затвори укажува дека „помалите установи често немаат специјализиран третмански кадар“, што се потврдува и во овој случај. Ова значи дека, иако просторот е помалку оптоварен, не постои соодветна инфраструктура за психолошка поддршка, здравствена грижа или програми за намалување на затворскиот стрес. Тоа е особено значајно затоа што притворот, за разлика од казната, е состојба на постојана правна неизвесност.

7.5.3 Прилеп Истражен затвор

Во анализата на установата во Прилеп, најконзистентно се повторуваат две теми: градежната застареност и недоволниот простор. Според Народниот правобранител, установата работи во „ограничени услови кои го попречуваат обезбедувањето на приватност и хигиена“.

Мене особено ми остави впечаток делот каде извештаите спомнуваат дека санитарните јазли се во рамките на спалните простории без соодветни физички прегради. Во вакви услови, секојдневните физиолошки потреби се вршат во присуство на други притворени лица, што создава длабока деградациска ситуација, а истото го нагласува и CPT кога наведува дека „непокриен санитарен јазол претставува неприфатливо нарушување на човековото достоинство“. Прилеп има хроничен проблем и со недоволно природно осветлување. Прозорците се мали, а ќелиите често затемнети, што според UNODC (2015) е фактор кој директно влијае на менталното здравје, циклусот на спиење и општата психолошка стабилност. Од организациска перспектива, персоналот е недоволен, па голем дел од времето притворените лица го поминуваат во целосна пасивност. Ова го зголемува ризикот од анксиозност, агресија и меѓусебни конфликти.

7.5.4 Штип Истражен затвор

Штип претставува установа која во одредени сегменти стои подобро од останатите, но истовремено го носи товарот на материјални и кадровски недостатоци. Според НПМ (2022), делови од установата се реновирани, што позитивно влијае врз хигиената и безбедноста. Но постојат разлики меѓу павилјоните додека новите делови

ги исполнуваат минималните стандарди, старите структури остануваат проблематични.

Во мојата анализа идентификував уште еден значаен аспект: притворените лица во Штип почесто пријавуваат ограничен пристап до лекар во споредба со установите со поголем капацитет. Причината е тоа што медицинскиот персонал доаѓа во ограничени термини и не постои 24-часовно покривање. Ова, особено во контекст на притвор, претставува ризик, бидејќи лицата се во состојба на правна неизвесност која ги прави психолошки ранливи. Од Мојановски (2014) дознаваме дека Штип е една од установите каде „просторно-архитектонската распределба дозволува поефикасен надзор“, што делумно го намалува ризикот од агресивни инциденти. Но од друга страна, недостатокот од активности и ограниченото движење создава монотон затворски режим, кој според CPT може да има еднакво сериозни психолошки последици како и пренатрупаноста.

7.5.5 Тетово Истражен затвор

Истражниот затвор во Тетово е една од најмалите, но истовремено и најкритичните установи во анализата. НПМ во извештајот од 2021 година изнесува дека условите се „сериозно под минималните стандарди“ и дека објектот „бара темелна реконструкција“.

Податоците што ги анализирав укажуваат на неколку системски проблеми:

- Сериозна градежна дотраеност, ѕидови со видлива влага, оштетени подови и недоволни санитарни капацитети.
- Недостаток на простор, многу мали ќелии, со ограничена можност за движење.
- Слаб здравствен надзор, медицински персонал присутен само неколку часа неделно.
- Недоволна природна светлина што според UNODC е критичен фактор за ментална стабилност.

Во неколку извештаи стои дека „едно лице спиело на импровизирано легло бидејќи сите кревети биле зафатени“, што ја покажува длабочината на недостигот од

ресурси. Она што најсилно произлегува од анализата е дека условите во Тетово создаваат чувство на изолација кое оди подалеку од законски дозволеното. Притворените лица пријавуваат психолошка затегнатост, тешкотии со сон и чувство дека не постои разделба меѓу „функционалниот притвор“ и „казнениот третман“.

Петте истражувани установи покажуваат различни нивоа на институционален капацитет, но сите имаат една заедничка точка: постои значаен јаз меѓу законските стандарди и реалната состојба на терен. Скопје Шуто Оризари е најкритична установа, додека Тетово е најмала но со најсериозна инфраструктурна деградација. Битола и Прилеп функционираат во услови на ограничени ресурси, а Штип се издвојува со подобри делови, но и со јасно присутни организациски слабости. Она што меѓу редови најсилно се чувствува е дека правната гаранција за претпоставка на невиност не е доволно рефлектирана во условите за сместување. Притворените лица во голем дел се третирани како осудени, што е сериозен системски проблем.

8 ПРАКТИЧЕН ДЕЛ: АНАЛИЗА НА КАЗНЕНОПОПРАВНИТЕ УСТАНОВИ ВО МАКЕДОНИЈА

8.1 Методологија на анализата

Методолошкиот пристап во овој практичен дел се заснова на темелна анализа на релевантни извори, при што тежиштето е поставено на истражувањата развиени од **проф. д-р Цане Мојановски** и од неговите соработници, како и на истражувачките извештаи достапни преку платформата *ResearchGate*, меѓу кои особено значајни се трудовите на **Александра Димитровска** и на други автори што се занимаваат со положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи во Македонија. Сето ова овозможи создавање на јасна и реална претстава за функционирањето на системот, условите, третманските практики и институционалните слабости. Во рамките на истражувањето не се користени анкети или интервјуа, ниту теренска работа, бидејќи тоа не беше дел од поставените барања. Наместо тоа, фокусот беше ставен на систематско собирање, обработка и споредба на постојните податоци. Овој пристап ми овозможи да ги анализирам институциите во нивниот контекст, а истовремено да ги согледам клучните точки што се повторуваат низ повеќе извештаи.

Основен метод претставува квалитативната анализа на секундарни извори, структурирана во неколку чекори:

Прво, ги селектирав најрелевантните академски трудови:

- Извештаите од Цане Мојановски (2014, 2015) кои детално ги обработуваат ставовите на вработените и состојбите во пенитенцијарните установи;
- Истражувањето „Положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи во Македонија“ (Димитровска, 2020), кое го искористив како комплементарен извор за реалната состојба во установите;
- Податоци од Народниот правобранител (НПМ), особено за условите, хигиената, здравствената грижа и третманските практики;

- Извештаи од CPT (European Committee for the Prevention of Torture), кои се особено значајни бидејќи даваат независна и меѓународна проценка на македонските казненопоправни установи.

Второ, направив аналитичка категоризација на сите податоци. Ги поделив содржините во тематски целини:

- организациска структура;
- услови за сместување;
- третман на осудените лица;
- кадровски капацитет;
- безбедносни аспекти;
- реални проблеми и практични слабости;
- споредби меѓу установи.

Оваа категоризација ми помогна да воспоставам паралели меѓу различни извештаи и да ја согледам конзистентноста или спротивставеноста на пронајдените информации.

Трето, применив пристап на критичка анализа. Наместо само да ги пренесам наодите, се обидов да ги согледам во поширок контекст како законски, така и практичен. На пример, податоците за пренатрупаност, недоволната здравствена грижа или недостатокот на третмански програми ги споредував со обврските што државата ги има според меѓународните стандарди, особено Мандела правилата и препораките на Советот на Европа. Во голем број случаи, она што го забележав е дека формално-правниот систем дава нешто поамбициозна слика, додека реалноста во установите е далеку покомплицирана. Токму затоа беше важно податоците да се читаат со внимателност и со почит кон контекстот во кој се создадени.

Четврто, применив компаративна логика со цел да ги истакнам разликите меѓу казненопоправните домови и истражните затвори, како и разликите меѓу самите установи во Македонија. Преку оваа интерна компарација, јасно се препознаваат

оптоварените установи (како Скопје и Тетово), оние со делумно подобри услови (како Штип), како и оние кои функционираат меѓу двата екстрема (Прилеп и Битола).

Петто, важен елемент на оваа методологија беше проверката на усогласеноста меѓу различните извори. Кога повеќе извештаи наведуваа идентични проблеми на пример, недоволна хигиена, пренатрупаност или ограничена здравствена грижа јас ги третирав како потврдено системски феномен, а не како изолиран случај.

На крајот, целта на оваа методологија не беше само да прикаже состојба, туку да создаде анализа: да ги согледам институциите како места во кои лицата го минуваат најчувствителниот дел од нивниот живот, во услови на ограничена слобода, психолошки товар и неизвесност. Затоа, во текот на сите анализи ја задржав внимателноста кон достоинството на лицата и објективноста на истражувачката перспектива.

8.2 Анализа на капацитети

При анализата на капацитетите на казненопоправните установи во Македонија, јасно се забележува дека постои значителен јаз меѓу нормативно утврдениот капацитет и фактичката пополнетост. Според податоците преземени од истражувањето на Мојановски (2015), повеќето установи функционираат на горната граница на издржливост, а дел од нив ја надминуваат. Оваа состојба се потврдува и во најновите извештаи на Народниот правобранител (НПМ, 2021), каде се наведува дека „состојбата со пренатрупаност е хронична, особено во КПД ‘Идризово’ и во Скопскиот истражен затвор“, со периоди кога пополнетоста е и до 130 % од дозволениот капацитет. Во мојата анализа го забележав и следново: бројот на осудени лица расте побрзо од инвестициската динамика за проширување или модернизација на установите. Истовремено, не постои рамномерна распределба на лицата низ системот. На пример, КПД „Идризово“ со години функционира како „централна точка“ на целиот систем и често го собира притисокот од недостиг на место во другите установи. Овој феномен го опишува и Димитровска (2020), која укажува дека „централизацијата создава дополнителен товар врз установата и ја ограничува можноста за селективно сместување според видот на казната и ризик-профилот“. Проблемот со капацитетите е посложен од голите бројки. Кога една установа е формално пополнета, тоа значи дека секој дополнителен осуденик го нарушува

просторниот баланс: спалните соби стануваат претесни, ходниците се оптоварени, а санитарните простории не можат да го поднесат дневниот број на корисници. Токму ова го нагласува CPT во својот извештај, каде стои дека „пренатрупаноста не е само бројка, таа влијае врз хигиената, здравјето, приватноста и безбедноста“.

Она што мене ме загрижува е тоа што капацитетите се дизајнирани според застарени стандарди. За згради изградени во 1950-тите и 1960-тите, просечната квадратура по лице е далеку под денешните минимални европски препораки. Советот на Европа препорачува минимум од 4 m² по лице во заедничка ќелија, додека во дел од нашите установи лицата располагаат со 2 m² или помалку.

Дополнителен проблем претставува недостатокот на алтернативни санкции. Истражувањето на Мојановски (2015) покажува дека казната затвор доминира и таму каде што можат да се применат други мерки, како домашен притвор, условна осуда со надзор или работа во јавен интерес. Токму ова го зголемува притисокот врз капацитетите, создавајќи циклус кој постојано се повторува: повеќе осудени лица, пренатрупаност, недостиг на ресурси, зголемени тензии, намалени третмански можности.

8.3 Анализа на сместување

Сместувањето на осудените лица во македонските казненопоправни установи е еден од најкритичните сегменти во практичната анализа. Податоците од истражувањата на Димитровска (2020) покажуваат дека значителен дел од лицата се сместени во услови кои не обезбедуваат доволно простор, приватност и хигиена. Како што наведува авторката, „приватноста е луксуз, а не право“ за дел од установите, што ја доведува во прашање усогласеноста со поставените меѓународни стандарди. Во КПД „Идризово“, најголемата установа во државата, сместувањето се одвива во големи колективни соби каде престојуваат десетици лица. Според сведоштвата наведени во извештајот на Народниот правобранител (2021), собите често имаат „недоволно природна светлина, влага на ѕидовите и заеднички санитарни јазли кои не обезбедуваат приватност“. За мене, ова е значајно бидејќи сместувањето не е само техничко прашање, тоа е основен дел од човековото достоинство. Кога лицето нема можност да се повлече ни во најинтимните моменти, последиците врз неговата психолошка состојба се неминовни. Во истражните затвори, како Скопје, Прилеп и

Тетово, проблемот е уште поизразен. СРТ во својот последен извештај наведува дека во Скопје „одредени притворени лица спиеле на душеци на подот“, што е директен индикатор за прекршување на минималните стандарди. Истото го потврдува и НПМ, кој забележал дека „во повеќе ќелии прозорците не се отвораат или се премали“, што ја ограничува циркулацијата на воздух и создава чувство на затвореност.

Во Прилеп, санитарните јазли често се во истата просторија со креветите, без ѕидна преграда. Ова го сметам за една од најдеградирачките форми на сместување, бидејќи ги нарушува и хигиенските стандарди и личното достоинство. Мојановски (2014) токму на овој проблем укажува кога вели дека „архитектонската структура на многу установи е спротивна на концептот на хуман третман“.

Во Штип, иако стапката на пренатрупаност е нешто пониска, разликите меѓу реновираните и старите павилјони создаваат нееднаква распределба на условите. Лицата сместени во новите делови имаат подобри хигиенски услови, додека во старите павилјони проблемите со влага и недоволна изолација сè уште се присутни.

Она што најсилно произлегува од сите извори е тоа дека сместувањето директно влијае врз секој друг аспект од животот на осудените лица. Кога просторот е пренатрупан, невозможно е да се одржи соодветен ред, а ризикот од конфликти расте. Кога нема природно осветлување, нарушени се ритамот на спиење, психичката рамнотежа и емоционалната стабилност. Кога санитарните услови се ограничени, лицата се изложени на инфекции и хронични заболувања. UNODC во својот извештај посочува дека „успешната рехабилитација започнува со хуманите услови“. Јас сметам дека токму сместувањето е темелот врз кој може или не може да се изгради каков било третмански концепт. Доколку основните човечки потреби не се задоволени, секоја понатамошна рехабилитациска програма останува ограничена.

8.4 Статус на персоналот и нивните ставови

(врз основа на извештајот „Ставовите на вработените…“ Мојановски, 2015)

Анализата на статусот, улогата и ставовите на вработените во македонските казненопоправни установи е суштински сегмент за разбирање на функционирањето на целиот пенитенцијарен систем. Во истражувањето на Мојановски (2015) јасно се гледа дека вработените не се само административни или безбедносни актери, туку

носители на процеси кои директно ја одредуваат атмосферата, безбедноста и третманскиот успех во секоја установа. Нивните ставови ја обликуваат практичната примена на политиките, а нивната професионална позиција го одредува квалитетот на секојдневниот живот на осудените лица. Според податоците од истражувањето, најголемиот дел од персоналот изразува чувство на висока професионална одговорност, но истовремено и недоволна поддршка од институционалниот систем. Ова се однесува на недостаток на обуки, ограничени ресурси, нефункционална инфраструктура и недостиг на јасни механизми за психолошка поддршка на самите вработени. Мојановски (2015) наведува дека за добар дел од персоналот „условите за работа се постојано оптоварени со хронични проблеми како пренатрупаност, недоволно кадровско покривање и конфликтни ситуации“.

Во мојата анализа забележав дека ставовите на персоналот се оформени во контекст на недоволна институционална поддршка. Вработените ги согледуваат причините за проблемите многу јасно: тие ги идентификуваат недоволните материјални услови, недостатокот од современа опрема, ограниченият број третмански стручњаци и слабиот проток на информации меѓу управата и оперативниот кадар. Токму оваа комбинација создава чувство на преоптовареност, што е честа тема во извештајот.

Еден од најинтересните сегменти во извештајот се однесува на ставовите за третманските програми. Иако мнозинството вработени веруваат дека „третманот е неопходен елемент на ресоцијализацијата“ (Мојановски, 2015), голем дел истовремено признава дека практичната реализација на такви програми е ограничена. Причините се различни: недоволно простори за активности, премногу лица во групи, недостиг од квалификувани психолози и педагози, небалансиран однос меѓу безбедносниот и третманскиот персонал.

Особено значаен сегмент во мојата анализа е перцепцијата на персоналот за односот со осудените лица. Истражувањето покажува дека најголем број вработени сметаат дека „односот мора да биде професионален, но хуман“, што укажува дека и покрај тешките услови, постои обид да се зачува човечкиот третман. Сепак, не може да се игнорира фактот дека дел од персоналот има перцепции кои се резултат на подолг професионален стрес на пример, зголемена воздржаност, перцепција за ризик од агресија и одреден степен на емоционална дистанца. На крајот, она што најсилно

произлегува од извештајот е контрадикцијата меѓу очекувањата што ги има државата од затворскиот персонал и условите што им ги обезбедува. Вработените се очекува да извршуваат работа која е висококомплексна, опасна и психолошки тешка, но во услови кои не се ни приближно соодветни на нивната професионална и човечка одговорност. Оваа несразмерност е системска и влијае врз квалитетот на целиот пенитенцијарен систем.

8.5 Перцепција на осудените лица

(користење на податоците од „Положбата на осудените лица…“ Димитровска, 2020)

Перцепцијата на осудените лица претставува основа без која не може целосно да се разбере состојбата во казненопоправните установи. Истражувањето на Димитровска (2020) дава ретко достапен увид во тоа како самите осудени лица го доживуваат системот, условите, третманот и односот со персоналот. Овој увид е особено вреден затоа што претставува перспектива која често е маргинализирана или игнорирана во процесите на реформа.

Во мојата анализа, најсилен впечаток остава фактот дека најголем број осудени лица ја перципираат својата секојдневна средина како комбинација од ограничени ресурси, несоодветни услови и чувство на неизвесност. Во извештајот се наведува дека осудените лица најчесто се пожалиле на сместувањето, хигиената, пристапот до здравствена грижа, но и на недостатокот од третмански активности. За многумина, затворот не претставува само санкција, туку и место каде секојдневно се борат со структурални ограничувања.

Димитровска (2020) укажува дека значителен број осудени лица опишуваат чувство на „неправедност“ кога се соочуваат со несоодветни услови. Овој термин се јавува во контекст на нарушена приватност, недоволна хигиена, преоптоварени санитарни простории и недостиг од активности кои би помогнале во намалување на затворскиот стрес. Мене особено ме погоди јазикот кој го користат интервјуираните лица: во делови од извештајот тие наведуваат дека „повеќе се чувствуваат како затворот да ги уништува, отколку да ги подготвува за враќање во општеството“.

Во перцепцијата на третманот, најголем дел од лицата сметаат дека третманските програми се недоволно развиени и дека постои голема разлика меѓу она што го предвидува законот и реалната практика. Оваа разлика е најочигледна кај програмите за образование и работа, многумина изјавуваат дека „нема простор, нема материјали, а често нема ни персонал“. Тоа го потврдува и UNODC, кој потенцира дека успешна рехабилитација не е можна без структурални инвестиции во човечки и во материјални ресурси. Односот со персоналот е различно перципиран, но генерално се движи меѓу професионална дистанца и функциски ограничена комуникација. Осудените лица ретко пријавуваат директна грубост, но многу често зборуваат за „незаинтересираност“ или „недостапност“ на третманскиот персонал. Во дел од сведоштвата, овие забелешки се врзани за недостиг на време, а не за лоша волја, што се поклопува со ставовите на персоналот во извештајот на Мојановски.

Оној сегмент кој особено го издвојувам е перцепцијата на осудените лица за процесот на рехабилитација. Голем дел не веруваат дека институцијата им нуди реална можност за промена. Ова го објаснуваат со фактот дека немаат пристап до психосоцијални програми, немаат ментално-здравствени услуги освен во итни случаи, а и самиот престој често го доживуваат како стагнација. Димитровска (2020) наведува дека „недостигот од активности го нарушува чувството за време“, што е еден од најчестите психолошки проблеми во долгите казни.

Од оваа анализа заклучив дека перцепцијата на осудените лица не е еднослојна. Таа се формира под влијание на сите аспекти од затворскиот живот: сместување, безбедност, медицинска грижа, комуникација и третмански програми. Таму каде што условите се подобри, перцепцијата е поумерена. Таму каде што условите се деградирачки, се појавува чувство на бесцелност, страв и длабока изолација. Оваа перспектива е клучна бидејќи реформата не може да успее ако не го земе предвид гласот на оние што секојдневно живеат во затворски услови.

8.6 Главни заклучоци од анализата

Анализата на капацитетите, сместувањето, третманот и перцепциите на персоналот и на осудените лица открива комплексна слика на македонскиот казненопоправен систем, во кој формалната законска рамка е далеку поразвиена од реалната практична состојба. Најпрво, од сите извештаи е очигледно дека системот

функционира под постојан притисок притисок од пренатрупаност, ограничени финансиски ресурси и хронично недоволно вложување во инфраструктурата. Проблемите со капацитетите не се привремени, туку структурни, што значи дека секое ново сместување создава дополнително оптоварување на постојните објекти. Она што посебно се истакнува во анализата е дека условите за сместување се просечно под меѓународните стандарди, а тоа директно влијае врз човековото достоинство и врз психолошката состојба на лицата. Присуството на влага, недоволна светлина, нефункционални санитарии и ограничена приватност формално се водат како „материјални проблеми“, но всушност се одразуваат како длабоки хуманистички прашања. Осудените лица независно од казната живеат во средини кои често предизвикуваат чувство на беспомошност и изолација. Друг важен заклучок е дека персоналот работи во услови на висока одговорност и ниска институционална поддршка. Извештајот на Мојановски (2015) јасно укажува дека вработените се свесни за структурата на проблемите, но немаат соодветни алатки и ресурси да ги надминат. Тоа создава професионален замор и чувство на немоќ, што индиректно влијае на квалитетот на третманот и на секојдневниот однос со осудените лица. Од другата страна, перцепцијата на осудените лица, според трудот на Димитровска (2020), е обележана со три доминантни чувства: ограниченост, неизвесност и отсуство на реална перспектива за рехабилитација. Голем дел од нив сметаат дека третманските програми или не постојат или се сведени на формални активности со минимално влијание врз нивното секојдневие. Исклучително важно е што осудените лица го разбираат затворот како институција која ги контролира, но не ги насочува, што го нарушува концептот на ресоцијализација како суштинска цел на казненопоправниот систем. Исто така, забележливо е дека постојат големи разлики меѓу установите додека некои функционираат во минимално прифатливи услови (како делови од Штип), други се под сериозен степен на деградација (како Тетово и делови од Скопје). Оваа нерамномерност создава впечаток дека системот нема унифициран стандард, туку функционира според „географија на можностите“, каде условите зависат од староста на објектот и од степенот на реновирање, а не од еднаквите стандарди кои ги наложуваат Советот на Европа и Мандела правилата. Како целина, главниот заклучок од анализата е дека постои јасна несразмерност помеѓу нормативните очекувања и реалните институционални капацитети. Тоа доведува до систем во кој основните стандарди едвај се постигнуваат, а повисоките цели на рехабилитација и ресоцијализација остануваат во втор план. Овој јаз помеѓу „нормативното“ и

„реалното“ е, според мене, најсилниот индикатор дека се неопходни длабоки структурни реформи, а не само повремени корекции или реновирања.

8.7 Клучни проблеми идентификувани од македонските истражувачи

(врз основа на Мојановски 2014/2015, Димитровска 2020 и дополнителни извештаи)

Македонските истражувачи конзистентно укажуваат на неколку критични проблеми, кои низ годините остануваат присутни без оглед на реорганизациите, новите закони или ретките инфраструктурни инвестиции. При разгледување на трудовите на Мојановски, Димитровска и НПМ, може да се издвојат неколку „стожерни“ слабости кои ја дефинираат состојбата на системот. Еден од најчесто повторуваните проблеми е пренатрупаноста. Мојановски (2015) укажува дека „притисокот врз капацитетите е постојан и создава ризик за безбедност и хигиена“. Оваа состојба ги оптоварува не само просториите, туку и персоналот, кој мора да управува со голем број лица во средини кои не се дизајнирани за такви бројки. НПМ го потврдува ова, посочувајќи дека пренатрупаните соби создаваат „услови за конфликт и нарушување на правата“. Втор голем проблем е лошата инфраструктура. Истражувањата покажуваат дека дел од установите се во фаза на „архитектонско пропаѓање“, со оштетени ѕидови, неадекватни санитарни простории и минимално природно осветлување. Овој проблем не е само физички, тој влијае на здравјето, психолошката стабилност и чувството за човечко достоинство. Димитровска (2020) укажува дека осудените лица го идентификуваат токму овој сегмент како прв проблем во нивното секојдневие. Трет клучен проблем е недостатокот од третмански ресурси. Иако законите го нагласуваат образованието, работната терапија, психолошката поддршка и ресоцијализациските програми, во практика тие постојат во минимален обем. Ова го истакнуваат и персоналот и осудените лица. Персоналот смета дека „нема соодветни услови за реализација на третмански активности“, а осудените лица често доживуваат долг период без структурирана активност. Следна значајна слабост е недостатокот на кадар, особено третмански професионалци: психолози, социјални работници, педагози, специјализирани инструктори за работа и едукација. Мојановски (2014) нагласува дека клетката на третманот е сериозно потценета, што

доведува до ситуација каде еден стручен работник опслужува непрофесионално голем број осудени лица, што практично го прави третманот симболичен.

Истражувачите укажуваат и на проблеми во здравствената грижа, особено во однос на пристапноста. Во многу установи нема постојани лекарски тимови, а итните интервенции зависат од пребрза организација, што создава ризик за сериозни последици. Осудените лица често пријавуваат дека чекаат денови за лекарски преглед, факт кој и НПМ го има потврдено во повеќе извештаи. Дополнително, истражувачите забележуваат недостаток на приватност и хигиенски стандарди, што особено се однесува на санитарните услови во Прилеп, Битола и во Тетово, каде санитарните јазли се неограничено видливи и во истите простории со креветите. Ова, според CPT, претставува форма на деградација која е спротивна на европските норми.

Последниот, но многу важен идентификуван проблем е незадоволното чувство на правда, кое произлегува од разликата меѓу законската и реалната примена на правата. Осудените лица многу често наведуваат дека „она што пишува во законот не го гледаат во практиката“ (Димитровска, 2020). Тоа создава чувство на несигурност, недоверба и психолошка нестабилност.

9 ПРЕДИЗВИЦИ И МОЖНИ РЕФОРМИ НА ПЕНИТЕНЦИЈАРНИОТ СИСТЕМ

9.1 Потребата од модернизација

Потребата од модернизација на пенитенцијарниот систем во Македонија не произлегува од декларативни реформи или од периодични институционални процени, туку од низа длабоко вкоренети структурни, организациски и човечки предизвици кои континуирано се препознаваат во националните и во меѓународните извештаи. При анализата на состојбата во затворите во последните години, неизбежно е да се забележи дека најголемиот дел од установите се развивале според стандарди кои одамна се надминати. Многу од нив функционираат во објекти изградени во периоди кога третманските, психосоцијалните и безбедносните концепти биле суштински поинакви од денешните. Овој јаз меѓу „старото“ и „новото“ се гледа најјасно во просторно-архитектонските решенија. Повеќето затворски објекти се дизајнирани како масивни, колективни структури што приоритет им даваат на контрола и изолација, а не на хуман третман, структурирани програми и индивидуализирано работење. Денес, пенолошката практика е насочена кон минимизирање на штетите од лишувањето од слобода и создавање услови што ќе овозможат психолошка стабилност и личен развој. Токму оваа цел ја поставува модернизацијата како неизбежен услов, а не како избор.

Во анализата на извештаите на Народниот правобранител и на СРТ се истакнува проблемот со хроничната пренатрупаност. Иако овој проблем често се третира како административен, во суштина тој е цивилизациски систем што не може да обезбеди пристоен простор за своите притворени и осудени лица и создава ризик за деградација на човековото достоинство. Потребата од модернизација не значи само проширување на капацитетите, туку и радикална промена во пристапот кон затворскиот живот. Просторот мора да овозможи приватност, природно осветлување, пристап до активности и чувство на безбедност нешто што според сегашните услови, особено во старите блокови на „Идризово“, „Шуто Оризари“ или „Тетово“, не е возможно.

Современите европски трендови ја поставуваат и дигиталната трансформација како клучен дел од модернизацијата. Во многу држави, затворите функционираат со

интегрирани електронски системи за евиденција, електронски дневници за третман, дигитални здравствени досиеја и системи за управување со ризик. Во Македонија, ваквиот пристап сè уште е во почетни чекори, а отсуството на унифициран дигитален систем значи дека голем дел од работата на персоналот е рачно изведена и подложна на грешки. Не помалку важен аспект е и кадровската политика. Модернизацијата не може да се замисли без инвестирање во знаења и вештини особено затоа што денешните затворски работници се соочуваат со комплексни психолошки, социјални и безбедносни ситуации. Во трудот на Мојановски (2015) се истакнува дека „вработените се свесни за потребите, но често се без алатки да реагираат“. Тоа значи дека модернизацијата зад себе мора да вклучи систематски обуки, супервизии, психолошка поддршка за персоналот и јасни кариерани патеки кои ќе ја зголемат професионалната стабилност. Модернизацијата мора да ја пресретне и потребата од подобра институционална транспарентност. Современите пенолошки системи се отворени кон мониторинг, јавен увид и учество на граѓански организации. За Македонија, тоа значи поголема достапност на податоци, редовно објавување извештаи, јавни дискусии и создавање култура на отчетност. Со други зборови, модернизацијата не е „козметички зафат“, туку суштинско редизајнирање на системот, кое ќе го приближи кон стандардите на човековото достоинство и ефикасната ресоцијализација.

9.2 Можни реформи во третманот

Реформирањето на третманските практики претставува централна точка на секоја сериозна пенолошка реформа. Она што јас најсилно го согледав низ анализата е дека третманот во македонските установи често постои повеќе на хартија отколку во реалноста. Причините за тоа се разновидни: недостиг на персонал, недоволно средства, несоодветна инфраструктура, но и институционална инертност која ја одржува сегашната состојба.

Првата реформа би морала да се однесува на индивидуализацијата на третманот. Иако законите одамна го предвидуваат индивидуалниот план како основен документ за секое осудено лице, во пракса тие планови често се кратки, шаблонски или недоволно применливи. Индивидуализацијата бара редовна процена на ризик, следење на психолошката состојба, активно учество на стручниот тим и ревизија на

планот во текот на казната. Ако ова се воведе системски, третманот би станал динамичен процес, а не административен документ.

Втора суштинска реформа се однесува на зголемување на третманскиот персонал. Во многу установи еден психолог покрива огромен број осудени лица, што практично онеспособува реално психосоцијално работење. Доколку се зголеми бројот на психолози, социјални работници и педагози, третманот би можел да излезе надвор од рамката на кратки разговори и би можел да се развие во вистински процес на поддршка и придружба.

Третата реформа мора да ја засегне работната терапија и едукативните програми. Истражувањата на Димитровска (2020) покажуваат дека осудените лица многу често минуваат часови во пасивност, што негативно влијае врз емоционалната состојба и создава чувство на стагнација. За да се промени ова, потребно е поврзување на образованието со професионални програми, како и промена на филозофијата на работа не како казнена обврска, туку како можност за стекнување вештини.

Следниот важен сегмент е пристапот до психотерапија и ментално-здравствени услуги. Во сегашните услови, психотерапијата е речиси недостапна, а најчесто се сведува на интервенирање по инцидент. Современиот третман бара редовни групни и индивидуални програми, кои ја зајакнуваат саморегулацијата, ги намалуваат конфликтите и го развиваат чувството за лична одговорност.

Не помалку значајна реформа е воведувањето третмански програми засновани на доказите, кои во Европа веќе се стандарден дел од пенитенцијарните политики. Програми за управување со бес, програми за зависности, когнитивно-бихевиорални интервенции, програми за развој на социјални вештини - сите овие практики се ефикасни само ако се применуваат доследно и со обучен кадар.

Реформа што би имала силно влијание е редефинирањето на улогата на персоналот. Третманот не може да се гледа како работа само на стручниот тим. Во модерните системи, целиот персонал од чувари до администрација е дел од процесот на поддршка и стабилизација. Тоа бара културна промена: од строго хиерархиски модел кон модел на соработка, емпатија и професионална компетентност.

Овие реформи не можат да се постигнат преку краткорочни активности или изолирани проекти. Тие бараат долгорочна стратегија, финансиска стабилност, стручна поддршка и политичка волја но пред сè, бараат визија за затворите како институции чија цел не е само да казнат, туку да ресоцијализираат и да создадат услови за значајна промена.

9.3 Подобрување на кадровската структура

Подобрувањето на кадровската структура е еден од најсуштинските и најделикатни сегменти во реформата на пенитенцијарниот систем. Од сите анализирани извештаи и на Мојановски, и на Народниот правобранител, и на меѓународните тела произлегува дека човечкиот фактор е најслабата алка, но истовремено и единствената алка која, ако се инвестира во неа, може да го „подигне“ целиот систем. Во сегашните услови, затворскиот персонал во Македонија се наоѓа во контекст на недоволна професионална поддршка, ограничени можности за напредување и мали финансиски стимулации. Вработените работат со комплексни ситуации, со лица со различни ризици, психолошки тешкотии и социјални нарушувања, но без системска подготовка што би им овозможила да го издржат психолошкиот притисок и да дејствуваат со професионална стабилност. Според анализата на Мојановски (2015), голем дел од вработените сметаат дека обуките се „спорадични, кратки и недоволно применливи“, што ја потврдува системската слабост на институцијата да инвестира во човечки ресурси. Квалитетната кадровска структура мора да се темели на неколку принципи. Најпрво, потребно е да се создаде јасно разграничување меѓу безбедносниот персонал и третманскиот персонал, бидејќи нивните улоги често се преклопуваат во пракса. Преклопувањето создава конфузија, ја нарушува професионалната автономија на стручниот кадар и ја поткопува природата на третманот. Психолог, педагог или социјален работник не може да биде во улога на контролор, ниту пак контролорот може да биде во улога на терапевт. За оваа промена да се случи, потребна е системска реорганизација.

Покрај улогите, важна е и бројноста. Истражувањата покажуваат дека во дел од установите еден психолог може да има над сто осудени лица. Под вакви услови, третманот станува само формален документ. Затоа е неопходно значително зголемување на третманскиот кадар:

- повеќе психолози,
- повеќе социјални работници,
- повеќе педагози,
- специјализирани инструктори за работни и образовни програми.

Овие професии не треба да се третираат како „дополнителна поддршка“, туку како суштина на целиот процес на ресоцијализација.

Важен дел од кадровската модернизација е и континуираната едукација. Во модерните пенитенцијарни системи, секој вработен минува низ редовни обуки, супервизии, курсеви за комуникациски вештини, работа со агресивни лица, работа со лица со психолошки нарушувања, асертивни техники и техники за деескалација. Во Македонија, овие обучувања се ретки, а често и од аспект на содржина се распрскани и недоволно практични. За реформа е потребно создавање центар за пенитенцијарна едукација, кој ќе биде задолжен за стандардизација на обуките и за професионалното напредување. Ваквите центри во европските држави успеваат да создадат затворски работници кои ја разбираат суштината на својата улога не како надзорници на казна, туку како професионалци кои го носат процесот на превенција на повторно криминално однесување. Не помалку значаен елемент е и психолошката поддршка на персоналот. Работата во затвор е една од психолошки најисцрпувачките професии. Ова го потврдуваат и наодите на Мојановски, според кои голем број вработени покажуваат знаци на професионален замор, хроничен стрес и чувство на институционална беспомошност. Потребно е редовно советување за персоналот, програми за ментално здравје, супервизии и можност за повремено ротационо намалување на работниот интензитет.

Подобрувањето на кадровската структура не значи само зголемување на бројот на вработени туку значи создавање професионален идентитет, развивање јасни стандарди, промовирање на високи етички принципи и градење на култура во која човечноста, стабилноста и знаењето се дел од секојдневното функционирање на установата. Само со доброобучен, стабилен и мотивиран персонал, системот може да постигне реална промена.

9.4 Европски пристапи како модел

Кога се разгледуваат можните реформи во македонскиот пенитенцијарен систем, природно е да се свртиме кон европските практики, не затоа што тие се „идеални“, туку затоа што низ децении развиле модели што го почитуваат човековиот интегритет, ја намалуваат рецидивноста и создаваат услови за вистинска ресоцијализација. Она што е највредно во европските затворски системи не е нивната техничка или финансиска супериорност, туку филозофијата што ја води секоја реформа: затворите се места на промена, не на деградација. Еден од најзначајните европски пристапи е нордискиот модел, кој во последните години стана референтна точка за реформаторите. Во Норвешка, Шведска и Данска вниманието е насочено кон создавање услови што ќе го минимизираат негативното влијание на лишувањето од слобода. Ќелиите се организирани како мали апартмани, со приватни санитарни јазли, природна светлина и пристап до активности. Институционалната логика тука е едноставна: лицата треба да живеат во средина што ќе го рефлектира општеството во кое треба да се вратат. Ако за време на казната живеат во деградирачки услови, тогаш рехабилитацијата станува невозможна.

Во Германија, третманот е базиран на корекциски програми засновани на доказите. Затворите користат когнитивно-бихевиорални интервенции, програми за управување со бес, третман за зависности и професионална обука. Особено значајна е соработката со општините и со социјалните служби, така што рехабилитацијата продолжува и по излезот. Ова покажува дека затворот не е изолирана структура, туку дел од поширок систем на социјална интеграција.

Холандија, пак, развила модел на „намалување на криминалниот товар“, каде се применуваат алтернативни санкции со исклучителна строгост, но и со исклучителна ефикасност. Така, голем дел од лица со помали казни не влегуваат во затвор, туку се насочени кон програми за работа во заедницата, дигитален надзор, психолошка поддршка и социјална работа. Ова го растоварува затворскиот систем и го намалува ризикот од криминална контаминација.

Еден од најинтегрираните европски пристапи е и „отворениот затворски модел“, кој постои во Финска, Норвешка, Германија и делумно во Франција. Во овие установи, осудените лица се движат слободно во рамки на објектот, посетуваат обуки надвор од

него и живеат во мали оддели со минимални рестрикции. Моделот се применува за ниско и средно ризични лица и има значајно пониски стапки на рецидивизам.

Во контекст на Македонија, европските модели би можеле да бидат искористени како директна инспирација за неколку реформи: создавање мали резиденцијални единици наместо големи колективни соби, редовни третмански програми со обучен персонал, структурирани програми за работа и обука, зголемена автономија за осудените лица преку активности што развиваат одговорност, вклучување на локалните заедници и на невладиниот сектор.

Она што мене најмногу ме убедува е дека европските пристапи не се „луксуз“, туку модел кој ја поштедува државата од трошоци на идно криминално однесување. Квалитетниот третман, хуманата средина и професионалниот кадар ја намалуваат рецидивноста што е најважниот индикатор за успешен пенитенцијарен систем.

10 ЗАКЛУЧОК

По целокупното истражување, анализа и систематско разгледување на македонскиот пенитенцијарен систем, јасно е дека неговото функционирање е резултат на долги историски наслаги, институционални ограничувања и општествени приоритети што со години не се менувале темелно. Преку разгледувањето на законската рамка, третманските практики, капацитетите и условите во установите, како и преку согледувањето на ставовите на персоналот и перцепциите на осудените лица, се појавува јасна слика: системот работи, но работи во своја минимална форма, далеку под потенцијалот што една современа држава треба да го обезбеди. Она што најмногу се истакнува низ целата анализа е контрадикцијата помеѓу тоа што го предвидува законот и тоа што реално постои во установите. Законот формално поставува високи стандарди индивидуален третман, програми за рехабилитација, пристојни услови за живот, поддршка од стручни тимови, здравствена грижа и заштита на човековото достоинство. Но практиката покажува дека повеќето од овие стандарди се исполнети делумно, повремено или само формално. Наместо да бидат институции што поттикнуваат промена, многу од затворите се институции што едвај успеваат да обезбедат основно функционирање. Во текот на анализирањето, за мене беше значајно да ги погледнам затворите не само како објекти, туку како живи социјални системи. Во нив се преплетуваат човечки судбини осудени, притворени, вработени, стручни соработници, луѓе кои секојдневно се движат во ограничен простор исполнет со неизвесност, стрес, конфликти, но и со надеж. Оваа човечка компонента е најважниот елемент во целиот систем и токму затоа проблемите што ги анализирав не можат да се сведат само на хигиена, архитектура или администрација. Тие се одраз на атмосферата, односите, чувството на праведност и психолошката состојба на сите вклучени. Особено впечатливи беа ставовите на персоналот. Тие многу јасно го разбираат системот, знаат кои се слабостите, ги доживуваат секојдневно и најдобро ја чувствуваат тежината на работата. Тие се свесни дека работат во сложени и небезбедни околности, често без доволно ресурси, обуки или поддршка. И покрај тоа, се обидуваат да ја одржат професионалноста и хуманоста. Тоа е силна порака дека системот не може да се промени ако не се поддржат токму оние што го држат жив.

Од другата страна, перцепциите на осудените лица ги прикажаа последиците од институционалните недостатоци на најискрен можен начин. Нивните описи за условите, хигиената, здравствената грижа, односот со персоналот и третманските програми покажуваат дека казната во Македонија не се состои само во лишувањето од слобода. Таа често е придружена со чувство на стагнација, беспомошност и недостаток на перспектива. Тоа е спротивно на основната цел на казненопоправниот систем да подготви личност за живот после казната, а не да создаде дополнителни пречки за враќање во заедницата. Истражувајќи ги конкретните установи, многу јасно ги почувствував нееднаквостите во квалитетот на условите и организацијата. Некои установи се наоѓаат во состојба што едноставно не дозволува ниту минимум достоинствен престој. Други се во нешто подобра позиција, но и таму постојат ограничувања што го спречуваат развојот на вистинска третманска култура. Оваа нерамномерност создава систем кој не е унифициран, што дополнително ги продлабочува структурните проблеми. Од аспект на општествени реформи, најголем заклучок е дека пенитенцијарниот систем мора да се третира како дел од поширокиот социјален контекст. Затворениците се лица што некогаш ќе се вратат во заедницата, а затворите се местото каде тие го поминуваат периодот што треба да ги подготви за таа трансформација. Ако тој период е исполнет со неактивност, деградирачки услови и чувство дека системот не инвестира во нив, тогаш општеството ќе ја почувствува последицата по нивното излегување.

Реформите не треба да започнат со технички интервенции, туку со јасно дефинирана вредносна позиција: дека човековото достоинство не смее да биде суспендирано ниту во услови на лишување од слобода. Затворот треба да биде санкција, но не и институција што ја уништува можноста за промена. Системот ќе се промени кога ќе стане јасно дека рехабилитацијата не е привилегија, туку инвестиција во идната безбедност на целото општество. Исто така, реформите ќе станат реалност кога институциите ќе ја препознаат важноста на персоналот, кога третманот ќе стане вистинска алатка за промена, а не административен термин, и кога осудените лица ќе добијат услови што не ги деградираат, туку им дозволуваат да се стабилизираат. Современиот пенитенцијарен систем треба да биде одраз на зрелоста на едно општество. Колку повеќе се приближува кон европските стандарди, толку повеќе покажува дека ги разбира причините зад криминалот, дека го цени човечкиот живот и дека е подготвено да се соочи со сопствените слабости.

Преку целата анализа, јас дојдов до заклучок дека реформата не е невозможна, туку е неопходна не заради системот сам по себе, туку заради луѓето што го носат, луѓето што минуваат низ него и општеството што на крајот ќе биде резултат на тоа како функционира.

Овој труд за мене не беше само академска задача, туку можност да ја разберам човечката димензија на казненопоправниот систем. И токму тоа е мојата конечна мисла:

кога ќе ги ставиме луѓето во центарот, тогаш и затворите, и казната, и рехабилитацијата ја добиваат вистинската смисла.

11 КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. *American Correctional Association. (2016). Standards for Adult Correctional Institutions.*
2. *Andrews, D. & Bonta, J. (2010). The Psychology of Criminal Conduct.*
3. *Bayens, G. & Smykla, J. (2013). Corrections Today.*
4. *Bernard, T. et al. (2016). Theoretical Criminology.*
5. *CPT (2019). Report to the Government of North Macedonia.*
6. *CPT (2021). Report on the Periodic Visit to North Macedonia.*
7. *Clear, T. & Frost, N. (2014). The Punishment Imperative.*
8. *Cohen, S. (1985). Visions of Social Control.*
9. *Council of Europe. (2006). European Prison Rules.*
10. *Coyle, A. (2005). Understanding Prisons.*
11. *Coyle, A., Fair, H., & Walmsley, R. (2016). The Use of Imprisonment Worldwide.*
12. *Crewe, B. (2017). The Prison Experience.*
13. *Dimitrovska, A. (2020). Položbata na osudenite lica.*
14. *Duff, R. (2001). Punishment, Communication, and Community.*
15. *European Union Agency for Fundamental Rights (2019). Criminal Detention Conditions in the EU.*
16. *Evans, M. (2012). Human Rights and Prisons.*
17. *Garland, D. (2001). The Culture of Control.*
18. *Goffman, E. (1961). Asylums.*
19. *Harding, R. (2020). Private Prisons and Public Accountability.*
20. *Hulsman, L. (2004). The Politics of Penal Reform.*
21. *ICRC (2017). Guidelines for Detention.*
22. *Liebling, A. (2004). Prisons and Their Moral Performance.*
23. *Liebling, A., Price, D., & Shefer, G. (2011). The Prison Officer.*
24. *McNeill, F. (2011). Offender Rehabilitation.*
25. *Melossi, D. & Pavarini, M. (1981). The Prison and the Factory.*
26. *Ministry of Justice of North Macedonia. (2015–2023). Annual Reports.*
27. *Mojanovski, C. (2014). Analiza na organizaciskite procesi.*
28. *Mojanovski, C. (2015). Stavovite na vrabotenite.*
29. *Morin, A. (2013). Prison Architecture and Human Rights.*
30. *NPM Ombudsman Reports (2020–2022).*

31. Pakes, F. (2010). Comparative Criminal Justice.

32. Pratt, J. (2007). Penal Populism.

33. Robinson, G. & Crow, I. (2009). Offender Rehabilitation.

34. Rotman, E. (1998). The Failure of Reform.

35. Simon, J. (2010). Mass Incarceration on Trial.

36. Smith, P. (2018). Understanding Penal Policy.

37. Snacken, S. & Van Zyl Smit, D. (2009). Principles of European Prison Law.

38. Tonry, M. (2019). Crime and Justice Studies.

39. Trajkovski, V. (2011). Kazneno pravo – Opšt del.

40. UNODC (2013). Handbook on Prisoners with Special Needs.

41. UNODC (2015). The Nelson Mandela Rules.

42. Wacquant, L. (2009). Punishing the Poor.

43. Walmsley, R. (2021). World Prison Population List.

44. *Ward, T. & Maruna, S. (2007). Rehabilitation.*